

**ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΤΜΗΜΑ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ ΚΑΙ
ΔΙΕΡΜΗΝΕΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

**Σχολικός εκφοβισμός και σχέσεις
Συνομηλίκων**

Του

Μαυρίδη Δημητρίου

Επιβλέπων Καθηγητής : Χαράλαμπος Κουργιαντάκης

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία εστιάζει στο κοινωνικό φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού, που μαστίζει τη σημερινή εποχή κάνοντας το πιο επίκαιρο από ποτέ. Αναλύεται η διάσταση που παίρνει στη σύγχρονη σχολική μονάδα, όπως προκύπτει από τις μορφές και τις συνέπειές του, τόσο στο θύμα που βιώνει τον εκφοβισμό, όσο και στο θύτη που τον διαπράττει. Σκοπός της εργασίας είναι να παρουσιάσει τις μορφές σχολικού εκφοβισμού, όπως αυτές εμφανίζονται στη σχολική μονάδα, τις επιπτώσεις που έχει ο εκφοβισμός στα συμβαλλόμενα μέρη και τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο. Η εργασία στηρίχθηκε σε μία ανασκόπηση των βιβλιογραφικών αναφορών που υπάρχουν τόσο στην ελληνική όσο και στη διεθνή βιβλιογραφία. Η σχετική βιβλιογραφία εμπλουτίζεται συνεχώς, προκειμένου να καλύψει το ευρύ φάσμα και τις πολλές διαστάσεις του φαινομένου.

Λέξεις Κλειδιά : Σχολικός εκφοβισμός, θύμα-θύτης, μορφές εκφοβισμού, σχολική μονάδα, μαθητές

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	4
-----------------------	----------

Εισαγωγή	7
-----------------------	----------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

1.1. Ορισμοί του σχολικού εκφοβισμού	9
1.2. Ο σχολικός εκφοβισμός ανά τον κόσμο	10
1.3. Ο σχολικός εκφοβισμός στην Ελλάδα	11
1.4. Διάκριση εκφοβισμού από άλλες μορφές βίας	13

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο - ΜΟΡΦΕΣ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

2.1. Σωματική μορφή σχολικού εκφοβισμού	15
2.2. Λεκτική μορφή σχολικού εκφοβισμού	16
2.3. Συναισθηματική μορφή σχολικού εκφοβισμού	17
2.4. Σεξουαλική μορφή σχολικού εκφοβισμού	19
2.5. Ηλεκτρονική μορφή σχολικού εκφοβισμού	19

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο – ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΗΚΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΩΣ ΘΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΩΣ ΘΥΤΕΣ

3.1. Τα χαρακτηριστικά των θυτών	22
3.2. Τα χαρακτηριστικά των θυμάτων	24
3.3. Χαρακτηριστικά του παρατηρητή	25
3.4. Χαρακτηριστικά του θύτη – θύμα	26

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο – ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

4.1. Ο ρόλος της οικογένειας	27
4.2. Ο ρόλος του σχολείου	28
4.3. Ο ρόλος των συνομήλικων	29
4.4. Ο ρόλος των Μ.Μ.Ε. και των ηλεκτρονικών παιχνιδιών	30

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο – ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

5.1. Οι επιπτώσεις για τον θύτη	33
5.2. Οι επιπτώσεις για το θύμα	34
5.3. Οι επιπτώσεις για τον παρατηρητή	35

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο – ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΩΣ ΧΩΡΟΣ ΕΚΔΗΛΩΣΗΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

6.1. Ο εκφοβισμός στο σχολικό περιβάλλον	37
6.2. Η σχολική τάξη ως τόπος ανάπτυξης σχέσεων αλληλεπίδρασης	38
6.3. Τόποι ανάπτυξης του σχολικού εκφοβισμού	39

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο – ΤΡΟΠΟΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

7.1. Ο ρόλος της οικογένειας	41
7.2. Ο ρόλος του σχολείου	42
7.3. Πρόγραμμα παρέμβασης	45

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο – ΣΥΖΗΤΗΣΗ

49

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

50

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο όρος «σχολικός εκφοβισμός» αναφέρεται κυρίως στη χρήση βίας μεταξύ μαθητών ή συνομήλικων παιδιών. Το φαινόμενο αυτό της νεανικής παραβατικότητας εμφανίζεται σε πολλές χώρες του κόσμου. Παρότι ο εκφοβισμός ως φαινόμενο υπήρχε πάντα, τα τελευταία χρόνια έχει πάρει δραματικές διαστάσεις, καθιστώντας τον ένα από τα σημαντικότερα και πολυσυζητημένα κοινωνικά προβλήματα.

Οι βιβλιογραφικές αναφορές για τον σχολικό εκφοβισμό είναι αρκετές, χωρίς ωστόσο να είναι πλήρεις ως προς την ανάλυση όλων των πτυχών του συγκεκριμένου προβλήματος. Στην πλειοψηφία τους αναφέρονται στο θέμα με τους κλασσικούς όρους της επιθετικότητας και της βίας στο χώρο του σχολείου. Σπάνια, ωστόσο, συναντάμε καθαυτό τον όρο του «σχολικού εκφοβισμού». Η ανεπάρκεια αυτή των βιβλιογραφικών αναφορών οφείλεται στο γεγονός ότι το bullying (σχολικός εκφοβισμός) είναι ένα νέο σχετικά φαινόμενο.

Βασικός σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η αποσαφήνιση της έννοιας του σχολικού εκφοβισμού, καθώς και η παρουσίαση των μορφών και των επιπτώσεων που έχει τόσο στο δράστη όσο και στο θύμα. Η ανάλυση του θέματος γίνεται σε οχτώ κεφάλαια με τα αντίστοιχα υποκεφάλαιά τους.

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μία βιβλιογραφική ανασκόπηση διαφόρων ορισμών του σχολικού εκφοβισμού και αναφορά του προβλήματος στην Ελλάδα αλλά και στον κόσμο γενικότερα. Επιπλέον, διαχωρίζεται ο εκφοβισμός από τις άλλες μορφές βίας στο σχολείο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι διαφορετικές μορφές εκφοβισμού, όπως η σωματική, η λεκτική, η συναισθηματική, η σεξουαλική και η ηλεκτρονική. Στο τρίτο κεφάλαιο παρατίθενται τα χαρακτηριστικά των θυτών και των θυμάτων. Επίσης, παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά των παρατηρητών και των θυτών – θυμάτων.

Εν συνεχεία, στο τέταρτο κεφάλαιο αναφέρονται οι παράγοντες που επηρεάζουν την εμφάνιση του φαινομένου του σχολικού εκφοβισμού. Τέτοιοι παράγοντες είναι η οικογένεια, το σχολείο, οι συνομήλικοι και φυσικά τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια. Στο πέμπτο κεφάλαιο γίνεται συζήτηση για τις επιπτώσεις

Σχολικός Εκφοβισμός και Σχέσεις Συνομηλίκων

που έχει το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού τόσο στο θύμα και στον θύτη, όσο και στον παρατηρητή.

Στο έκτο κεφάλαιο αναλύεται η εκδήλωση του φαινομένου στο σχολικό χώρο. Στο έβδομο κεφάλαιο παρουσιάζονται τρόποι αντιμετώπισης του φαινομένου μέσα από την οικογένεια, το σχολείο και τους εκπαιδευτικούς και, παράλληλα, προτείνονται προγράμματα παρέμβασης. Στο όγδοο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας γίνεται μία συζήτηση για το φαινόμενο και παρουσιάζονται κάποιες προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

1.1. Ορισμοί σχολικού εκφοβισμού

Δεν είναι λίγοι αυτοί που θεωρούν τη σχολική βία ως μια φυσιολογική διαδικασία της ανάπτυξης του παιδιού, ειδικά στα αγόρια. Επομένως, η σχολική βία είναι ένα φαινόμενο που δεν αφορά μόνο τη σημερινή εποχή. Είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο σχετίζεται με τις γενικότερες κοινωνικές καταστάσεις και ταυτόχρονα εκδηλώνεται και μέσα στο σχολικό περιβάλλον¹.

Ο όρος bullying εμφανίστηκε στη διεθνή βιβλιογραφία το 1978 και το 1984. Εκτός από τον όρο bullying, συναντάμε παγκοσμίως και άλλους όρους όπως teasing (πείραγμα) και hazing (υποβάλλω σε καψώνι). Στην ελληνική γλώσσα ο όρος *εκφοβισμός* θεωρείται από πολλούς άστοχος, καθώς εννοιολογικά καλύπτει μόνο τη λεκτική και την ψυχολογική βία. Συγκεκριμένα, ο όρος εκφοβισμός αναφέρεται στην κατάσταση του φόβου και της ανασφάλειας του θύματος, εξαιτίας συγκεκριμένων συμπεριφορών².

Ο Κουράκης, από την πλευρά του, αποδίδει τον όρο bullying ως *σχολικό τραμπουκισμό*, χωρίς ωστόσο ο όρος αυτός να έχει υιοθετηθεί από την ελληνική επιστημονική ορολογία. Ο ίδιος, με το όρο αυτό, εννοεί τις πράξεις παραβατικού χαρακτήρα, οι οποίες έχουν επαναλαμβανόμενη εμφάνιση και στις οποίες υπάρχει διαφορά στη δύναμη θύτη και θύματος³.

Οι ορισμοί της σχολικής βίας και του εκφοβισμού δεν είναι απόλυτοι. Επηρεάζονται τόσο από το πολιτισμικό πλαίσιο όσο και από τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούν. Το bullying ως όρος χρησιμοποιείται για όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης από τους Βρετανούς, τους Ολλανδούς και τους Σκανδιναβούς, και είναι στενά συνδεδεμένος με την κοροϊδία, το πείραγμα και τον αστεϊσμό.

¹ Γκουντσίδου, Β. (2007), Το φαινόμενο Bullying και πώς να το αντιμετωπίσετε. Επιτροπή Κοινωνικής Πολιτικής. ΑΠΘ.

² Σπυρόπουλος, Φ. (2011), Σχολικός Τραμπουκισμός (bullying στο σχολείο), Θεωρητική προσέγγιση και πολιτικές πρόληψης. Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή.

³ Σπυρόπουλος, Φ. (2011), Σχολικός Τραμπουκισμός (bullying στο σχολείο), Θεωρητική προσέγγιση και πολιτικές πρόληψης. Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή.

Αντίθετα, η σχολική βία ως όρος χρησιμοποιείται περισσότερο από τους υπόλοιπους Ευρωπαίους⁴.

1.2. Ο σχολικός εκφοβισμός ανά τον κόσμο

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η έρευνα για το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού ξεκίνησε τη δεκαετία του 1970 από τον Dan Olweus, ο οποίος ωστόσο περιορίστηκε στη μελέτη του φαινομένου στις Σκανδιναβικές χώρες. Στην Ιαπωνία, στην Αγγλία, στη Δανία, στον Καναδά, στις ΗΠΑ και στην Αυστραλία η μελέτη του φαινομένου ξεκινά στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τις αρχές της δεκαετίας του 1990⁵.

Όπως αναφέρει η Αμερικανική Ιατρική Ένωση (American Medical Association) το 15% με 30% των μαθητών στις ΗΠΑ εμπλέκονται στη διαδικασία, είτε ως θύτες είτε ως θύματα εκφοβισμού. Παράλληλα, πάνω από τα 2/3 των μαθητών πιστεύουν ότι το σχολείο δεν αντιμετωπίζει αποτελεσματικά το φαινόμενο του εκφοβισμού⁶.

Στις ηλικίες των έντεκα έως δεκατριών ετών φαίνεται να εμφανίζονται τα υψηλότερα ποσοστά σχολικού εκφοβισμού. Πολλοί είναι οι ερευνητές που υποστηρίζουν ότι η μορφή του εκφοβισμού εξαρτάται από το φύλο. Συγκεκριμένα, η σωματική βία φαίνεται να είναι χαρακτηριστική των αγοριών, ενώ η ψυχολογική βία είναι χαρακτηριστική των κοριτσιών. Η ψυχολογική βία είναι μία έμμεση μορφή εκφοβισμού, η οποία ευνοεί τη μη αναγνώριση του θύτη. Ωστόσο, η λεκτική βία αναγνωρίζεται ως η κυρίαρχη μορφή εκφοβισμού και για τα δύο φύλα παγκοσμίως⁷.

Στις ΗΠΑ ο έμφυλος εκφοβισμός αναδεικνύεται ως η συνηθέστερη μορφή εκφοβισμού. Σύμφωνα με έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί, το 80% των εφήβων στις ΗΠΑ πρόκειται να υποστούν κάποια μορφή έμφυλου εκφοβισμού ως την

⁴ Σώκου, Κ. (2003), Η Προαγωγή της Ψυχικής και Κοινωνικής Υγείας ως Πολιτική Πρόληψης της Βίας στο Σχολείο. www.209.85.129.132/search?q=cache:JYqDyQOzoMUJ:assets.in.gr/dGenesis/assets/Content202/Attachment/dgEntity33212.doc

⁵ Olweus, D. (2009). Εκφοβισμός και βία στο Σχολείο. Τι γνωρίζουμε και τι μπορούμε να κάνουμε, (μτφ. Ε. Μαρκαζόνε). Στο Γ. Τσιάντης (Επιμ.). Αθήνα : Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.

⁶ Πρεκατέ, Β.(2008), Η Κακοποίηση του παιδιού στο Σχολείο & στην Οικογένεια. Αθήνα: ΒΗΤΑ Ιατρικές Εκδόσεις ΜΕΠΕ.

⁷ Eslea, M. & Rees, J. (2001), At what age are children most likely to be bullied at school? Aggressive Behavior, 27 (6), 419–429.

αποφοίτησή τους από το λύκειο⁸. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2002 από το National Children's Home στη Μεγάλη Βρετανία, βρέθηκε ότι ένα στα τέσσερα παιδιά έχουν πέσει θύματα ηλεκτρονικού εκφοβισμού. Αντίστοιχη έρευνα στην Αυστραλία, σε 120 μαθητές ηλικίας 8 ετών, έδειξε ότι ένα στα τέσσερα παιδιά γνωρίζουν κάποιον ο οποίος έχει πέσει θύμα ηλεκτρονικού εκφοβισμού⁹.

1.3. Ο σχολικός εκφοβισμός στην Ελλάδα

Στον ελλαδικό χώρο, ο σχολικός εκφοβισμός βρέθηκε στο προσκήνιο του ενδιαφέροντος πολύ αργότερα από ό,τι στο διεθνή χώρο. Οι πρώτες αναφορές στο σχολικό εκφοβισμό έγιναν στη δεκαετία του 1990. Ωστόσο, οι περισσότερες έρευνες που έγιναν στην Ελλάδα αναφέρονται στην έκταση του φαινομένου, στις μορφές, στα αίτια και στις συνέπειές του, καθώς και σε τρόπους πρόληψης και αντιμετώπισης του φαινομένου.

Κατά την προσπάθεια διεξαγωγής των ερευνών, οι μελετητές αντιμετώπισαν σημαντικές δυσκολίες από τους διευθυντές και τους εκπαιδευτικούς των σχολικών μονάδων, καθώς δεν ήταν λίγοι αυτοί που αρνήθηκαν να γίνει η έρευνα στα σχολεία τους, από φόβο μη θεωρηθούν υπεύθυνοι ή για να μη στιγματιστεί το σχολείο τους¹⁰.

Σε έρευνα που διεξήγαγε το τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) σε 2000 μαθητές από 101 σχολεία της Αθήνας διαπιστώθηκε ότι το 37% των μαθητών του Δημοτικού υπήρξε θύμα σχολικής βίας και εκφοβισμού. Το ποσοστό αυτό μειώθηκε στο 11% στους μαθητές Γυμνασίου. Επίσης, το 13% και το 11% των μαθητών του Δημοτικού και του Γυμνασίου αντίστοιχα, δήλωσαν ότι έχουν επιτεθεί και οι ίδιοι σε συμμαθητές τους¹¹.

Το 2010, πραγματοποιήθηκε από το Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Ψυχικής Υγιεινής πανελλήνια έρευνα, στην οποία συμμετείχαν 4.944 μαθητές της ΣΤ' Δημοτικού, της Β' Γυμνασίου και της Α' Λυκείου, από 306 σχολεία της χώρας μας. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι το 15,8% δήλωσε θύτης σχολικού εκφοβισμού. Το

⁸ Anagnostopoulos, D., Buchanan, N.T., Pereira, C., & Lichty, L.F. (2009), School staff responses to genderbased bullying as moral interpretation: An exploratory study. *Educational Policy*, 23, 519-553.

⁹ Campbell, M. A. (2005), Cyber bullying: An old problem in a new guise? *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 15(1), 68-76.

¹⁰ Pateraki, L., & Houndoumadi, A. (2001), Bullying Among Primary School Children in Athens, Greece. *Educational Psychology: An International Journal of Experimental Educational Psychology*, 21, 167-175.

¹¹ Γκουντσίδου, Β.(2007), Το φαινόμενο Bullying και πώς να το αντιμετωπίσετε. Επιτροπή Κοινωνικής Πολιτικής. ΑΠΘ.

ποσοστό αυτό είναι αυξημένο σε σχέση με το 2002, όταν το 9,1% δήλωνε θύτης. Επίσης, στην έρευνα του 2010, το ποσοστό των θυμάτων ανερχόταν στο 8,5% και δήλωνε ότι υφίστανται σχολικό εκφοβισμό τουλάχιστον δύο με τρεις φορές τον μήνα.

Στα ελληνικά σχολεία συναντάμε συχνότερα τον λεκτικό εκφοβισμό, τη σωματική βία, τη σεξουαλική παρενόχληση και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Στα Δημοτικά σχολεία και ειδικότερα στις μικρές ηλικίες συναντιούνται τα μεγαλύτερα ποσοστά άσκησης σωματικής βίας και ιδιαίτερα από τα αγόρια. Αντίθετα, τα κορίτσια φαίνεται να εμπλέκονται περισσότερο σε λεκτικό εκφοβισμό, διαδίδοντας φήμες με σκοπό τον κοινωνικό αποκλεισμό του θύματος. Επίσης, τα περισσότερα περιστατικά σχολικού εκφοβισμού παρατηρούνται κατά τη διάρκεια των διαλειμμάτων ή κατά την αποχώρηση από το σχολείο ή την προσέλευση σε αυτό¹².

Η πρώτη εκτεταμένη μελέτη για το φαινόμενο και τις διαστάσεις του σχολικού εκφοβισμού στην Ελλάδα έγινε από τους Πετρόπουλο και Παπαστυλιανού το 2000. Το δείγμα της συγκεκριμένης έρευνας ήταν 3.000 μαθητές από 450 σχολεία της χώρας και από όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως παράγοντες όπως το μέγεθος της σχολικής μονάδας, ο αριθμός των συστεγαζόμενων σχολείων, η μη συνεργασία μεταξύ των εκπαιδευτικών καθώς και των εκπαιδευτικών με τους μαθητές και την οικογένεια, συμβάλουν στην αύξηση της επιθετικότητας.

Μία ακόμη πανελλαδική έρευνα που πραγματοποιήθηκε από το Ε.Κ.Κ.Ε. το 2005 αναφέρει ότι το 50% των μαθητών δεν αναφέρουν τα περιστατικά βίας που βιώνουν, ενώ από το υπόλοιπο 50% οι περισσότεροι αναφέρουν τα περιστατικά σε φίλους, λιγότερο στην οικογένεια και ακόμη λιγότερο στους εκπαιδευτικούς. Σε συνάρτηση με την έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε., το Χαμόγελο του Παιδιού, μετά από έρευνα σε 4.999 μαθητές από 167 σχολεία της χώρας, βρήκε ότι αυτό συμβαίνει λόγω ντροπής (18,5%), λόγω φόβου (15,8%), επειδή πιστεύουν ότι δεν μπορεί κανένας να τους βοηθήσει (14,7%) και επειδή δεν θέλουν να τους αποκαλέσουν μαρτυριάρηδες (14%)¹³.

¹² Τσιάντης, Ι. & Ασημόπουλος, Χ. (2010), Ενδοσχολική βία και εκφοβισμός στο Δημοτικό Σχολείο: Το διακρατικό Πρόγραμμα «ΔΑΦΝΗ» της ΕΨΥΠΕ. Στο Άλ. Γιωτοπούλου Μαραγκοπούλου (δ/ση έκδοσης), Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία (σσ. 111-128), Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

¹³ Ασημόπουλος, Χ., Χατζηπέμου, Θ., Σουμάκη, Ε., Διαρεμέ, Σ., Γιαννακοπούλου, Δ. & Τσιάντης, Γ. (2008), Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο δημοτικό σχολείο: απόψεις μαθητών, απόψεις εκπαιδευτικών. Παιδί και έφηβος – Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία, 10 (1), 97-100.

Διαφορετικότητα

Μη φωνάζεις και μην πειράζεις, κανέναν δεν πρέπει να τρομάζεις.

Ποιος είσαι εσύ που κρίνεις και με εσένα όλους συγκρίνεις;

Είμαι εγώ και είσαι εσύ ας γίνουμε όλοι ένα μαζί.

Όλους μας έφτιαξε ένας θεός κι ας είναι καθένας διαφορετικός!

Χριστιάνα Κεφαλωνίτη,

Σχολή Ι.Μ.Παναγιωτόπουλου, ΣΤ΄ τάξη

1.4. Διάκριση εκφοβισμού από άλλες μορφές βίας

Ο εκφοβισμός δεν πρέπει να συγχέεται με την παρενόχληση. Η παρενόχληση συνήθως περιλαμβάνει λέξεις, χειρονομίες, έκθεση και κυκλοφορία γραπτών λέξεων, εικόνων ή άλλου υλικού. Επικεντρώνεται σε ένα άτομο λόγω κάποιας σωματικής ή σεξουαλικής ιδιαιτερότητάς του. Επιπλέον, η παρενόχληση μπορεί να παρουσιαστεί ως ένα μεμονωμένο περιστατικό ή ως μερικά ή πολλά περιστατικά¹⁴.

Τα άτομα που εκφοβίζονται είναι πιθανόν να μη το καταλάβουν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Αντίθετα, στην περίπτωση της παρενόχλησης το καταλαβαίνουν αμέσως. Επίσης, η παρενόχληση μπορεί εύκολα να αναγνωριστεί, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις άσεμνης και σεξουαλικής προσβολής. Ταυτόχρονα, ο εκφοβισμός στο χώρο εργασίας εμφανίζεται με τη μορφή ασήμαντων κριτικών και κατηγοριών για χαμηλή ποιότητα εργασίας. Στην περίπτωση του εκφοβισμού σπάνια χρησιμοποιούνται προσβλητικές και υβριστικές εκφράσεις. Από την άλλη πλευρά, η παρενόχληση στο χώρο εργασίας εκδηλώνεται με τη χρήση συγκεκριμένου λεξιλογίου¹⁵.

Μεγάλη δυσκολία υπάρχει και στη διάκριση του εκφοβισμού από την επιθετικότητα. Σύμφωνα με τον Berkowitz η επιθετικότητα αφορά τον εκούσιο

¹⁴ Σπυρόπουλος, Φ. (2011), Σχολικός Τραμπουκισμός (bullying στο σχολείο), Θεωρητική προσέγγιση και πολιτικές πρόληψης. Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή.

¹⁵ Σπυρόπουλος, Φ. (2011), Σχολικός Τραμπουκισμός (bullying στο σχολείο), Θεωρητική προσέγγιση και πολιτικές πρόληψης. Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή.

τραυματισμό ενός ατόμου. Επίσης, η επιθετικότητα αναφέρεται στη συμπεριφορά κατά την οποία ο θυμός απουσιάζει, εκδηλώνεται προς οποιαδήποτε κατεύθυνση και έχει ξεκάθαρο στόχο. Αντίθετα, ο εκφοβισμός όπως ορίζεται από τους Frey και Hope-Graff, αφορά *«την κυρίαρχη επιθετικότητα, που συμβαίνει, όταν ένα παιδί, χωρίς να έχει προκληθεί από το άλλο, το κοροϊδεύει, το εκφοβίζει ή χειροδικεί εναντίον του, χωρίς να έχει κάποιο ξεκάθαρο εξωτερικό στόχο εναντίον του, ώστε να δικαιολογείται αυτού του είδους η συμπεριφορά»*¹⁶.

¹⁶ Rigby, K. (2008), Children and Bullying. How Parents and Educators Can Reduce Bullying at School, Blackwell Publishing pp. 37.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο - ΜΟΡΦΕΣ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

«Τρέχει, τρέχει ο Ορφέας»

Σκέψεις ενός Γέρικου Δέντρου

«Τρέχει, τρέχει ο Ορφέας και τελειωμό δεν έχει... Ακόμα μία μέρα δύσκολη στο σχολείο. Ακόμη μία μέρα που τρέχει να ξεφύγει χωρίς σταματημό. Κατάντησε πλέον το σχολείο ένας αγώνας μάχης, όπου υπάρχει ένας κερδισμένος και ένας χαμένος. Δυστυχώς, τις περισσότερες φορές ο χαμένος είναι ο Ορφέας! Και πώς να μην είναι, όταν αυτός είναι ένας και οι άλλοι είναι πολλοί. Και αν ήταν και μόνο αυτοί! Υπάρχουν και κάποιοι άλλοι που ενώ δεν χτυπούν, δεν βρίζουν και δεν κοροϊδεύουν, πάλι με τη συμπεριφορά τους πληγώνουν τον Ορφέα. Με ποιόν τρόπο; Με το να κοιτάζουν απλά, να παρακολουθούν, να παροτρύνουν και κάποιοι κιόλας να το απολαμβάνουν. Τι; Αυτοί νομίζετε ότι είναι λιγότερο υπεύθυνοι για το φόβο και την ντροπή που αισθάνεται ο φίλος μας;»¹⁷

2.1. Σωματική μορφή σχολικού εκφοβισμού

Μία από τις μορφές σχολικού εκφοβισμού είναι η σωματική βία. Η σωματική βία μπορεί να διαφέρει ανάλογα με την ένταση και τη συχνότητά της (ξύλοδαρμός, σπρώξιμο, κλωτσιές, τράβηγμα μαλλιών). Η σωματική βία εμφανίζεται περισσότερο σε παιδιά μικρής ηλικίας και κυρίως στα αγόρια. Μάλιστα, θεωρείται μια από τις συχνότερες μορφές σχολικού εκφοβισμού ανάμεσα στα παιδιά. Έχει, επίσης, παρατηρηθεί ότι όσο αυξάνεται η ηλικία τόσο μειώνεται η χρήση σωματικής βίας ως μορφή εκφοβισμού. Επιπλέον, είναι η συχνότερη μορφή εκφοβισμού από τα αγόρια¹⁸.

Ο σωματικός εκφοβισμός μπορεί να περιλαμβάνει και τον φυσικό τραυματισμό και την απειλή τραυματισμού. Η άσκηση σωματικής βίας με τη μορφή εκφοβισμού είναι συχνό φαινόμενο στα ευρωπαϊκά σχολεία. Εκδηλώνεται συνήθως με κλωτσιές,

¹⁷ Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού- Υπουργείο Υγείας Κύπρου, (2010), Διδάσκοντας μέσα από ιστορίες, Πρόγραμμα «Δάφνη III» για την πρόληψη και καταπολέμηση της εκφοβιστικής συμπεριφοράς στο σχολείο, Εγχειρίδιο για εκπαιδευτικούς, http://www.moec.gov.cy/edu_psychology/pdf/didaskontas_mesa_apo_istories.pdf.

¹⁸ Καρανάτση, Ε., Μπουλούτζα, Π. (16-06-2006), Βίαιη συμπεριφορά εξ απαλών ονύχων, εφ. Καθημερινή.

σπρωξιές και οποιαδήποτε άλλη μορφή ανάρμοστης σωματικής επαφής μεταξύ του θύτη και του θύματος¹⁹.

Σύμφωνα με έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε.) σε Δημοτικά, το 37% των μαθητών δήλωσε ότι έχει υποστεί σωματική βία, ενώ το 13% των μαθητών δήλωσε ότι έχει διαπράξει σωματική βία. Η σωματική μορφή εκφοβισμού, λόγω του ότι περιορίζεται σε σωματικές πράξεις, είναι πιο εύκολο να αναγνωρισθεί και να αντιμετωπιστεί.

2.2. Λεκτική μορφή σχολικού εκφοβισμού

Η λεκτική μορφή σχολικού εκφοβισμού εκδηλώνεται συνήθως με αρνητικά σχόλια και προσβλητικές εκφράσεις που αφορούν την εμφάνιση, την καταγωγή, τη σεξουαλικότητα, την κοινωνική θέση και οποιαδήποτε άλλα χαρακτηριστικά, τα οποία διαφοροποιούν έναν μαθητή από τους υπόλοιπους. Ο λεκτικός εκφοβισμός μπορεί να έχει τη μορφή κοροϊδίας, βρισίματος, ειρωνείας, διάδοσης ψευδών φημών, ειρωνείας, ρατσιστικών, ομοφοβικών και σεξιστικών σχολίων και απειλών. Η μορφή αυτή εκφοβισμού είναι η συχνότερη σε παιδιά ηλικίας από εννέα έως δεκατριών ετών, ενώ ιδιαίτερη έξαρση παρουσιάζει το φαινόμενο αυτό στα παιδιά της έκτης δημοτικού²⁰.

Οι μαθητές που χρησιμοποιούν αυτή τη μορφή εκφοβισμού στοχεύουν στον εξευτελισμό του θύματος, με αποτέλεσμα να προκαλείται ευκολότερα ο πόνος στα άλλα παιδιά και τα αποτελέσματα του να είναι γρήγορα και άμεσα. Οι επιπτώσεις του λεκτικού εκφοβισμού είναι καταστροφικότερες από τις άλλες μορφές εκφοβισμού, καθώς δεν αφήνει ορατά σημάδια, αλλά μόνο ψυχολογικά. Τα θύματα λεκτικού εκφοβισμού χάνουν την αυτοπεποίθησή τους, την εμπιστοσύνη τους προς τους άλλους και δυσκολεύονται να δημιουργήσουν φιλίες²¹.

¹⁹ Olweus, D. (2007). Bullying Prevention Program, Olweus Bullying Questionnaire- Standard School Report. U.S.A: Hazelden - PDA

²⁰ Παραδεισιώτη, Α., Τζιόγκουρος, Π., (2008), Η εκφοβιστική συμπεριφορά μεταξύ μαθητών στο σχολείο – Εγχειρίδιο για τους εκπαιδευτικούς. Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Δάφνη II. Λευκωσία: Υπηρεσία Εκπαιδευτικής Ψυχολογίας Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού και Υπηρεσίες Ψυχικής Υγείας Παιδιών και Εφήβων Υπουργείου Υγείας.

²¹ Vardigan, B. (1999), Yelling at Children (Verbal Abuse). www.ahealthyme.com/topic/verbalabuse

Τέλος, στον λεκτικό εκφοβισμό οι θύτες χρησιμοποιούν άσχημα πειράγματα, καθώς επίσης μπορούν να προβούν και σε σαρकाσμός. Η πρόθεσή τους εκδηλώνεται συνήθως με τη χρήση πειρακτικών ονομάτων, απειλών και βρισιών²².

2.3. Συναισθηματική μορφή σχολικού εκφοβισμού

Η συναισθηματική μορφή σχολικού εκφοβισμού αφορά κυρίως τη σκόπιμη απομόνωση και περιθωριοποίηση του θύματος. Ο συναισθηματικός εκφοβισμός γίνεται με οποιαδήποτε πράξη προκαλεί ψυχολογικό πόνο, όπως το να αγνοούν το θύμα, να μη του δίνουν το λόγο, να καταστρέφουν τα υπάρχοντά του ή ακόμη και να το εκβιάζουν για χρήματα. Μέσω του συναισθηματικού αποκλεισμού που βιώνει το θύμα επιτυγχάνεται και ο περιορισμός των διαπροσωπικών του σχέσεων. Σε σύγκριση με τον σωματικό και τον λεκτικό εκφοβισμό, ο συναισθηματικός εκφοβισμός είναι ένας πιο επιδέξις και διακριτικός τρόπος εκφοβισμού²³.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η μορφή αυτή εκφοβισμού συμβαίνει συχνότερα μεταξύ των κοριτσιών, παρότι υπάρχει περίπτωση να χρησιμοποιηθεί και από τα αγόρια. Βασικό χαρακτηριστικό της μορφής αυτής εκφοβισμού είναι η δημιουργία κλίματος φόβου με οποιαδήποτε πράξη δημιουργεί ψυχολογικό πόνο²⁴.

Γενικότερα, ο συναισθηματικός εκφοβισμός σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τη λεκτική επιθετικότητα. Σχετικά με την προσωπικότητα του θύματος, αυτό συνήθως παρουσιάζει αντικοινωνική συμπεριφορά και ανικανότητα να καταδείξει συμπόνια και κατανόηση για τους άλλους. Ωστόσο, οι επιπτώσεις του συναισθηματικού εκφοβισμού μπορεί να είναι ιδιαίτερα σοβαρές και να προκαλέσουν ψυχολογικές βλάβες και δυσλειτουργία στην κοινωνική συμπεριφορά του θύματος. Ειδικοί έχουν διαπιστώσει ότι τα θύματα του συναισθηματικού εκφοβισμού αισθάνονται ενοχή, αμηχανία, συστολή και φόβο. Τα συναισθήματα αυτά έχουν ως αποτέλεσμα τον χαμηλό αυτοσεβασμό, την απομόνωση, τη μελλοντική χαμηλή εκπαιδευτική και

²² Σπυρόπουλος, Φ. (2008), Bullying – Σχολικός εκφοβισμός: «το πρώτο βήμα» στην παραβατικότητα, Στο Γιωτάκος, Ο., και Τσικιάκου, Μ. (Επιμ.), 2008, Ο κύκλος της κακοποίησης. Αθήνα: Αρχιπέλαγος.

²³ Smith P. K. , Sharp, S. (1994), The problem of school bullying. In P. K. Smith & S. Sharp (Eds.), School bullying: insights and perspectives. London: Routledge.

²⁴ Alward, M. (2005), Bullying: How to Help Your Child Cope. www.googobits.cpm.EmotionalBullying.mht

επαγγελματική απόδοση, καθώς και την απειλή ή ακόμη και την απόπειρα αυτοκτονίας²⁵.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο συναισθηματικός εκφοβισμός επιβαρύνει τόσο την υγεία όσο και τον αυτοσεβασμό του θύματος, καθώς τα τραύματα που προκαλούνται είναι τόσο συναισθηματικά όσο και σωματικά. Η σοβαρότερη, ίσως, επίπτωσή του είναι το γεγονός ότι μπορεί κανείς να μη γνωρίζει ότι ένα παιδί εκφοβίζεται συναισθηματικά. Λόγω του ότι δεν υπάρχουν εμφανείς αποδείξεις του εκφοβισμού, είναι δύσκολο να εντοπιστεί και από τους ενήλικες. Σύμφωνα μάλιστα με τον Hansen (1998), οι επιπτώσεις του σχολικού εκφοβισμού σε ένα άτομο μπορεί να διαρκέσουν για όλη του τη ζωή.

Ένα Αλλιώτικο Μετάλλιο

«Απόψε με δάκρυα στα μάτια και αγκαλιά την “Ελένη” στο φούξια υπνοδωμάτιο, την “Ελένη” που δεν υπάρχει μα είναι πλέον τόσο σημαντική για αυτή, παραπονιέται και απορεί γιατί κανένας δεν την κάνει παρέα. “Πες μου, Ελένη, τι τους έχω κάνει; Κι αν έχω κάνει κάτι λάθος, δεν έπρεπε να μου το πουν; Γιατί μου συμπεριφέρονται συνέχεια τόσο άσχημα; Μήπως φταίω εγώ; Μήπως είμαι στα αλήθεια βαρετή, πληκτική και άχαρη και μου αξίζει να είμαι πάντα μόνη; Μήπως δεν θα έχω ποτέ ξανά φίλες και θα περνώ το χρόνο μου μιλώντας σε σένα, που δεν υπάρχουνις άλλωστε στα αλήθεια”; Κλαίει με αναφιλητά. Σπαράζει η Σεμέλη στο κλάμα και θέλει να ουρλιάξει, να φωνάξει σε όλα τα παιδιά ένα μεγάλο “Γιατί;”»²⁶

2.4. Σεξουαλική μορφή σχολικού εκφοβισμού

Η σεξουαλική μορφή σχολικού εκφοβισμού εκδηλώνεται συνήθως εναντίον των κοριτσιών, με τη μορφή ανεπιθύμητου αγγίγματος, σχολίων με σεξουαλικό περιεχόμενο και εξαναγκασμού σε σεξουαλική πράξη. Ο σεξουαλικός εκφοβισμός

²⁵ Αρτινοπούλου, Β. (2009), Βία στην οικογένεια και βία στο σχολείο. Περιοδικό «Εγκέφαλος», Τόμος 46, Τεύχος 2. Αθήνα: Σύλλογος Εγκέφαλος.

²⁶ Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού- Υπουργείο Υγείας Κύπρου, (2010), Διδάσκοντας μέσα από ιστορίες, Πρόγραμμα «Δάφνη III» για την πρόληψη και καταπολέμηση της εκφοβιστικής συμπεριφοράς στο σχολείο, Εγχειρίδιο για εκπαιδευτικούς, http://www.moec.gov.cy/edu_psychology/pdf/didaskontas_mesa_apo_istories.pdf

σπάνια αναφέρεται ή καταγγέλλεται από το θύμα, καθώς αυτό παρουσιάζει συναισθήματα χαμηλής αυτοεκτίμησης και ντροπής για την κατάσταση που βιώνει.

Το φαινόμενο του σεξουαλικού εκφοβισμού εμφανίζεται ολοένα και συχνότερα στα σχολεία και παρουσιάζεται σε όλο και μικρότερη ηλικία²⁷. Εκτός από το ανεπιθύμητο άγγιγμα και τη λεκτική παρενόχληση, μπορεί να παρουσιαστεί με τη μορφή προσβλητικών επιστολών και εικόνων, όπως και με τη μορφή προσβλητικών μηνυμάτων με πονηρό περιεχόμενο. Τέλος, τα σεξουαλικά παρατσούκλια και τα αγγίγματα είναι και αυτά σοβαρές μορφές σεξουαλικού σχολικού εκφοβισμού²⁸.

Κοινό χαρακτηριστικό όλων των προαναφερθέντων είναι ότι ο μαθητής-θύμα εξαναγκάζεται σε μία σεξουαλική πράξη για την οποία δεν αισθάνεται άνετα, γι' αυτό και είναι δύσκολο για τα θύματα να μιλήσουν για ό,τι τους συνέβη. Τα κορίτσια είναι αυτά που επηρεάζονται περισσότερο από τη σεξουαλική παρενόχληση και τα τραυματικά συμπτώματα μπορεί να έχουν μεγάλη διάρκεια²⁹.

2.5. Ηλεκτρονική μορφή σχολικού εκφοβισμού

Μία από τις πιο σύγχρονες μορφές εκφοβισμού είναι ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός (cyberbullying). Λόγω της ραγδαίας ανάπτυξης της τεχνολογίας, ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός έχει λάβει ανησυχητικές διαστάσεις. Η τεχνολογία έχει επιτρέψει στους εκφοβιστές να παρενοχλούν τα θύματά τους και εκτός σχολικών ωραρίων. Σε έρευνα που διεξήγαγε η Μονάδα Εφηβικής Υγείας της Β' Παιδιατρικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, βρέθηκε ότι το 5% των παιδιών έχει δεχτεί απειλητικά μηνύματα μέσω του διαδικτύου, αναφέροντας ως πιθανούς θύτες τους συμμαθητές τους³⁰.

Παρότι το cyberbullying εμφανίζεται εκτός σχολικού χώρου, τα σχολεία βιώνουν τις επιπτώσεις του. Η ηλεκτρονική μορφή εκφοβισμού μπορεί να εκδηλωθεί μέσω του κινητού τηλεφώνου, του ηλεκτρονικού υπολογιστή και μέσω κάμερας.

²⁷ Saner, E. (2007), I was called names like “slut and whore”. www.guardian.co.uk/world/2007/nov/30/gender.pupilbehaviour

²⁸ Woolcock, N. (2009), Thousands excluded for sexual bullying in schools. www.timesonline.co.uk/tol/lifeandstyle/.../article5451814.ece

²⁹ Murphy, V. (2009), Rising problem of sexual bullying in schools. www.news.bbc.co.uk/.../7811468.stm

³⁰ Γιάνναρου, Λ. (14-04-2009). Τα θύματα μετατρέπονται σε θύτες. Καθημερινή

Σχολικός Εκφοβισμός και Σχέσεις Συνομηλίκων

Συνήθως ο εκφοβισμός γίνεται με τη μορφή μηνυμάτων, κλήσεων ή ακόμη και φωτογραφιών με χυδαίο ή απειλητικό περιεχόμενο³¹.

Η πιο συχνή μορφή ηλεκτρονικού εκφοβισμού είναι αυτή των άμεσων μηνυμάτων. Κάθε παιδί, εκμεταλλευόμενο την ανωνυμία του, μπορεί να παρενοχλήσει τους συνομήλικούς του οποιαδήποτε ώρα της ημέρας. Σκοπός του ηλεκτρονικού εκφοβισμού μέσω διαδικτύου είναι να κάνει το θύμα αισθανθεί άβολα, να προκαλέσει ντροπή και ψυχικό πόνο, άγχος και νευρικότητα, καθώς και να οδηγήσει στη διακοπή της χρήσης του ηλεκτρονικού υπολογιστή³².

Παράλληλα με τον ηλεκτρονικό υπολογιστή και η χρήση των κινητών τηλεφώνων συμβάλλει στην ανάπτυξη του ηλεκτρονικού εκφοβισμού. Με τη χρήση των εξελεγμένων πλέον καμερών, την αποστολή κακόβουλων μηνυμάτων και τις τηλεφωνικές κλήσεις οι θύτες μπορούν να ταπεινώσουν και να εκφοβίσουν το κάθε παιδί. Μέσου του κινητού τηλεφώνου ο καθένας μπορεί να απαθανάτισει προσωπικές ή μη στιγμές κάποιου και να τις προβάλλει στο διαδίκτυο³³.

Πανικός στον Κυβερνοχώρο

«Όπως λέμε πανικός στους αιθέρες! Κάπως έτσι ένιωθε ο Σιερίφ κάθε φορά που πατούσε το "ON" στον ηλεκτρονικό υπολογιστή του. Κάπως έτσι άρχισε τελευταία να νιώθει και κάθε φορά που ερχόταν μήνυμα στο κινητό του. Τα χέρια του έτρεμαν, η καρδιά του χτυπούσε δυνατά, το κορμί του δεν τον κρατούσε στο έδαφος και ένιωθε τη γη να χάνεται κάτω από τα πόδια του. Πως έγινε αυτό από τη μια στιγμή στην άλλη; Πάντα αγαπούσε να περνά ώρες στον υπολογιστή. Πάντα αγαπούσε να περνά ώρες στο δωμάτιό του κλεισμένος. Τώρα τελευταία δεν αντέχει τη μοναξιά και δεν αντέχει ούτε το υπνοδωμάτιό του.»³⁴

³¹ Alward, M. (2005), Bullying: How to Help Your Child Cope. www.googobits.cpm.EmotionalBullying.mht

³² Jackson, C. (2008), E-Bully, Teaching Tolerance.

³³ Γαρδέλη, Κ., Παπαδημητρίου, Μ., Νταραδήμα, Α. (2007), Η βία στα σχολεία μεγαλώνει. www.e-tipos.gr

³⁴ Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού- Υπουργείο Υγείας Κύπρου, (2010), Διδάσκοντας μέσα από ιστορίες, Πρόγραμμα «Δάφνη III» για την πρόληψη και καταπολέμηση της εκφοβιστικής

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο – ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΗΚΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΩΣ ΘΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΩΣ ΘΥΤΕΣ

3.1. Τα χαρακτηριστικά των θυτών

Παλαιότερα επικρατούσε η άποψη ότι τα παιδιά-θύτες ήταν ανασφαλής, κοινωνικά αποκλεισμένα και, μέσα από την κακοποίηση άλλων παιδιών, έπαιρναν εκδίκηση για τα ελλείμματά τους. Τα χαρακτηριστικά αυτά σήμερα αμφισβητούνται, καθώς νέες έρευνες δείχνουν ότι τόσο τα θύματα όσο και οι θύτες παρουσιάζουν ένα μεγάλο αριθμό ψυχολογικών και οργανικών προβλημάτων.

Η θύτες είναι συνήθως παιδιά με αυταρχική προσωπικότητα, επιθετικά, παρορμητικά και με ιδιαίτερη σωματική δύναμη. Σπάνια έχουν άγχος και ανασφάλεια και παρουσιάζουν έντονη ανάγκη να ελέγχουν και να κυριαρχούν. Παράλληλα, χρησιμοποιούν τη βία και την επιθετικότητα ως μέσο διαχείρισης των προβλημάτων τους. Λόγω της έντονης ανάγκης τους για επιβεβαίωση και επιβολή στους συνομηλίκους τους, αναζητούν την ανοιχτή και δημόσια διαμάχη. Η συμπεριφορά τους αυτή εμφανίζεται τόσο ενάντια των συνομηλίκων τους όσο και ενάντια των ενηλίκων³⁵.

Ο Olweus (1994) συμφωνεί με την εκδοχή ότι οι εκφοβιστές δεν κυριαρχούνται από ανασφάλεια και άγχος. Αντίθετα, ο Slee (1994) υποστήριξε ότι το δείγμα μελέτης του είχε μέτρια αυτοεκτίμηση. Παράλληλα, τα παιδιά θύτες στην έρευνά του, ενώ απολάμβαναν κοινωνικό κύρος στο σχολικό περιβάλλον, δεν ήταν αγαπητά από τους δασκάλους τους και παρουσίαζαν δυσανεξία ως προς το σχολείο. Τα αποτελέσματα της έρευνας του Slee επιβεβαιώνονται και από το γεγονός ότι η

συμπεριφοράς στο σχολείο, Εγχειρίδιο για εκπαιδευτικούς, http://www.moec.gov.cy/edu_psychology/pdf/didaskontas_mesa_apo_istories.pdf

³⁵ Χαντζή, Χ., Χουντουμάδη, Α., Πατεράκη, Α. (2000), Άσκηση βίας από μαθητές προς μαθητές στο χώρο του Δημοτικού Σχολείου. Παιδί και Έφηβος. Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία, Ελληνική Εταιρεία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας Παιδιού και Εφήβου, Τόμος 10, Τεύχος 1. Αθήνα: Καστανιώτη.

Σχολικός Εκφοβισμός και Σχέσεις Συνομηλίκων

δημοτικότητα των θυτών είναι χαμηλή, ενώ φαίνεται να μειώνεται ακόμη περισσότερο στις μεγαλύτερες τάξεις του σχολείου³⁶.

Στα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά των θυτών έρχεται να προστεθεί και η κακή σχέση με τον εαυτό τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να παρουσιάζουν προβλήματα επικοινωνίας με τους συνομηλίκους τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα παιδιά θύτες συχνά προέρχονται από οικογένειες, οι οποίες χρησιμοποιούσαν το «ξύλο» ως τιμωρία και τα παραμελούσαν. Είναι επίσης γνωστό ότι τα παιδιά που μεγαλώνουν σε ένα αυταρχικό περιβάλλον, με υπερβολικές απαιτήσεις και χαμηλά επίπεδα στοργής, έχουν χαμηλή ικανότητα συναναστροφής με τους συνομηλίκους τους και ακόμη χαμηλότερη αυτοεκτίμηση. Όλα τα παραπάνω συμβάλλουν και στην αδυναμία ελέγχου της συμπεριφοράς τους³⁷.

Σχετικά με την προσωπικότητά τους, οι θύτες ικανοποιούνται με την πρόκληση πόνου και δεν παρουσιάζουν καμιά συμπόνια για τα θύματά τους. Λόγω της ανάγκης τους να νιώθουν δυνατοί, αντλούν ευχαρίστηση και ικανοποίηση όταν κακομεταχειρίζονται τους άλλους. Επιπλέον, τείνουν να δικαιολογούν τις πράξεις τους, λέγοντας ότι τα θύματά τους τους προκάλεσαν και σπάνια έχουν το θάρρος να αναλάβουν την ευθύνη των πράξεων τους³⁸.

Συμπερασματικά, τα παιδιά-θύτες είναι συχνά ανυπάκουα, εναντιώνονται στους ενηλίκους και γενικά είναι εχθρικά προς το περιβάλλον τους και ιδιαίτερα προς τους γονείς και τους εκπαιδευτικούς τους. Η αντικοινωνική συμπεριφορά είναι το κύριο χαρακτηριστικό τους, ενώ σε σχολικό επίπεδο έχουν την τάση να παραβαίνουν τους κανόνες, να δυσκολεύονται να προσαρμοστούν και να παρουσιάζουν μαθησιακές δυσκολίες³⁹.

³⁶ Ασημόπουλος, Χ., Χατζηπέμου, Θ., Σουμάκη, Ε., Διαρεμέ, Σ., Γιαννακοπούλου, Δ. & Τσιάντης, Γ. (2008), Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο δημοτικό σχολείο: απόψεις μαθητών, απόψεις εκπαιδευτικών. Παιδί και έφηβος – Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία, 10 (1), 97-100.

³⁷ Κακαβούλης, Α. (2003), Ηθική ανάπτυξη και αγωγή. Αθήνα: Αυτοέκδοση.

³⁸ Σπυρόπουλος, Φ. (2008), Bullying – Σχολικός εκφοβισμός: «το πρώτο βήμα» στην παραβατικότητα, Στο Γιωτάκος, Ο., και Τσικιάκου, Μ. (Επιμ.), 2008, Ο κύκλος της κακοποίησης. Αθήνα: Αρχιπέλαγος.

³⁹ Κυριακίδου, Μ. (2009), Επιθετικότητα & εκφοβισμός στο σχολείο: Επιπτώσεις στη ψυχική υγεία και ο ρόλος της πρόληψης. www.pyxida.org.gr/files/MKiriakidouEpiteEKfovism.ppt.

3.2. Τα χαρακτηριστικά των θυμάτων

Όσον αφορά τα θύματα εκφοβισμού, αυτά χαρακτηρίζονται από έντονο άγχος και ανασφάλεια και συνήθως είναι άτομα προσεκτικά, ήσυχα, ευαίσθητα, εσωστρεφή και με ελάχιστους φίλους. Το σημαντικότερο, όμως, χαρακτηριστικό τους είναι η ψυχολογική και σωματική αδυναμία, σε σχέση με τους υπόλοιπους συνομηλίκους τους. Εκτός από την κοινωνική απομόνωση, τα θύματα έχουν περιορισμένες κοινωνικές δεξιότητες, μειωμένη αυτοπεποίθηση και χαμηλή αυτοεικόνα⁴⁰.

Τα θύματα εκφοβισμού, παρότι εκδηλώνουν την αναστάτωσή τους με απόσυρση, κλάμα ή θυμό, σπάνια υπερασπίζονται τον εαυτό τους ή αντεπιτίθενται. Σε περιπτώσεις, λοιπόν, συγκρούσεων, εκδηλώνουν μια υποτακτική συμπεριφορά υποχωρώντας. Τα θύματα αυτά ορίζονται ως «παθητικά θύματα», με βασικό στοιχείο τους τη διαφορετικότητα και, πιο συγκεκριμένα, την απόκλιση από τον κοινά αποδεκτό μέσο όρο χαρακτηριστικών και συμπεριφορών. Αυτό οδηγεί στη θυματοποίηση παιδιών με ανεπτυγμένη μαθητική κουλτούρα, παιδιών διαφορετικής εθνικότητας ή θρησκείας, ή ακόμη και παιδιών με κάποια αναπηρία⁴¹.

Από την άλλη πλευρά, έχουμε τα «προκλητικά θύματα». Τα θύματα αυτά εκφοβισμού είναι συνήθως υπερκινητικά, δεν συνεργάζονται εύκολα, έχουν την τάση να παρενοχλούν τους άλλους και να προκαλούν τις επιθέσεις των συνομηλίκων τους. Όταν όμως η ένταση αυξάνεται, τείνουν να παίρνουν το ρόλο των θυμάτων. Σύμφωνα με τον Olweus (1991), το 14% των θυμάτων πληροί τα χαρακτηριστικά του «προκλητικού θύματος»⁴².

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι τα θύματα γενικότερα δεν ζητούν βοήθεια. Αυτό συμβαίνει γιατί είτε φοβούνται είτε θεωρούν ότι η κατάσταση δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά από κανέναν⁴³.

⁴⁰ Κυριακίδου, Μ. (2009), Επιθετικότητα & εκφοβισμός στο σχολείο: Επιπτώσεις στη ψυχική υγεία και ο ρόλος της πρόληψης. www.pyxida.org.gr/files/MKiriakidouEpiteEKFovism.ppt.

⁴¹ Κοντοπούλου, Μ. (2007), Παιδί και ψυχοκοινωνικές δυσκολίες. Μια ψυχοδυναμική οπτική. Αθήνα: Gutenberg.

⁴² Χαντζή, Χ., Χουντουμάδη, Α., Πατεράκη, Λ. (2000), Άσκηση βίας από μαθητές προς μαθητές στο χώρο του Δημοτικού Σχολείου. Παιδί και Έφηβος. Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία, Ελληνική Εταιρεία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας Παιδιού και Εφήβου, Τόμος 10, Τεύχος 1. Αθήνα: Καστανιώτη.

⁴³ Χαντζή, Χ., Χουντουμάδη, Α., Πατεράκη, Λ. (2000), Άσκηση βίας από μαθητές προς μαθητές στο χώρο του Δημοτικού Σχολείου. Παιδί και Έφηβος. Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία, Ελληνική

Τα θύματα υπάρχει πιθανότητα να εκφοβίζονται από έναν ή περισσότερους εκφοβιστές. Σύμφωνα με έρευνα σε θύματα εκφοβισμού, το 35% αυτών εκφοβίστηκαν από περισσότερους από έναν θύτες. Συγκεκριμένα, υπήρχαν περιστατικά όπου ένα παιδί έπεσε θύμα εκφοβισμού από εννέα παιδιά την ίδια στιγμή. Συγκλονιστική είναι και η περίπτωση μαθήτριας η οποία υπέστη σωματικό, λεκτικό και κοινωνικό εκφοβισμό ταυτόχρονα από τέσσερα κορίτσια και πέντε αγόρια⁴⁴.

3.3. Χαρακτηριστικά του παρατηρητή

Σε περιπτώσεις εκδήλωσης εκφοβισμού μέσα στο σχολικό περιβάλλον συναντάμε και τους παρατηρητές (bystanders). Σύμφωνα με έρευνες, οι παρατηρητές παραβρίσκονται στο 85% των περιπτώσεων εκφοβισμού και μάλιστα επηρεάζονται από αυτόν. Συνήθως βιώνουν το αίσθημα του φόβου να μη βρεθούν και οι ίδιοι στη θέση του θύματος. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την παθητική στάση τους απέναντι στο συμβάν, καθώς σπάνια παρεμβαίνουν ενεργά για να βοηθήσουν το θύμα. Έχει, επίσης, παρατηρηθεί ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των παρατηρητών, τόσο μεγαλύτερη είναι και η διάρκεια του εκφοβισμού. Ταυτόχρονα, στις περιπτώσεις που οι παρατηρητές εξέφρασαν την αποδοκιμασία τους προς το συμβάν εκφοβισμού, η πιθανότητα παύσης αυτού ξεπέρασε το 50% των πιθανοτήτων⁴⁵.

3.4. Χαρακτηριστικά του θύτη – θύμα

Μία ακόμη κατηγορία μαθητών, η οποία σχετίζεται άμεσα με τον σχολικό εκφοβισμό, είναι οι θύτες-θύματα. Η κατηγορία αυτή των παιδιών ανέρχεται στο ποσοστό του 8,7%. Οι θύτες-θύματα είναι τα παιδιά, τα οποία έχουν υποστεί εκφοβισμό και με την πρώτη ευκαιρία που θα παρουσιαστεί τον ανταποδίδουν. Τα παιδιά αυτά παρουσιάζουν επιθετικότητα και σιγουριά για το εαυτό τους, όταν βρίσκονται ανάμεσα σε συνομηλίκους τους που τους αποδέχονται. Αντίθετα, όταν

Εταιρεία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας Παιδιού και Εφήβου, Τόμος 10, Τεύχος 1. Αθήνα: Καστανιώτη.

⁴⁴ Τσίτουρα, Σ. (2006), Εκφοβισμός (Bullying): το θύμα, ο θύτης και οι παρατηρητές. 18ο Συνέδριο ΕΕΚΠΥ. www.euroipn.org/socped/conferences/crete_18th/.../abstract6.doc.

⁴⁵ Rigby, K. (2008), Children and Bullying. How Parents and Educators Can Reduce Bullying at School. Blackwell Publishing.

βρίσκονται μακριά από αυτούς, είναι εύκολο να βρεθούν στη θέση του θύματος, καθώς χάνουν τη σιγουριά και την ασφάλειά τους⁴⁶.

Το μίσος δεν αποτελεί τη λύση

Προέρχομαι από ξένη χώρα.

Δέξου με όπως είμαι τώρα.

Με βλέπεις, είμαι διαφορετικός.

Δεν είμαι, αυτονόητα, κακός.

Πιστεύω σε διαφορετική θρησκεία.

Εμπόδιο μη γίνει στη φιλία.

Η αγάπη ας νικήσει.

Το μίσος δεν είναι λύση!

Ειρήνη Οπρέα, Στέφανος Μαρινόπουλος,

12ο Δημοτικό Σχολείο Γαλατσίου, ΣΤ΄2 τάξη

⁴⁶ Liang, H., Flisher, A.J., Lombard, C.J. (2007), Bullying, Violence, and Risk Behavior in South African School Students. Child Abuse and Neglect. The International Journal.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο – ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

4.1. Ο ρόλος της οικογένειας

Η κοινωνικοποίηση των παιδιών αρχίζει από τις πρώτες μέρες της γέννησής τους. Η οικογένεια είναι ο κύριος φορέας κοινωνικοποίησης, καθώς μέσα από αυτήν αναπτύσσονται συγκεκριμένες δεξιότητες και δημιουργείται/διαμορφώνεται η προσωπικότητα του παιδιού. Σκοπός, λοιπόν, της οικογένειας είναι η ένταξη του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο, μέσα από τη διαμόρφωση ενός συναισθήματος κοινωνικότητας⁴⁷.

Ωστόσο, υπάρχουν κάποιοι παράγοντες, μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον, οι οποίοι μπορούν να προκαλέσουν την επιθετικότητα των παιδιών. Οι παράγοντες αυτοί είναι η επιθετικότητα των γονέων προς τα παιδιά, η επιθετικότητα των παιδιών προς τους γονείς, η επιθετικότητα μεταξύ συζύγων και η επιθετικότητα ανάμεσα στα αδέρφια. Τα παιδιά τα οποία βιώνουν καταστάσεις βίας μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον, μεταφέρουν την επιθετική συμπεριφορά στο σχολείο και συγκεκριμένα στα άλλα παιδιά⁴⁸.

Ένας ακόμη παράγοντας που επηρεάζει την επιθετικότητα είναι η συμπεριφορά των γονέων. Οι υπερπροστατευτικοί γονείς δημιουργούν έναν ασφυκτικό κλοιό γύρω από τα παιδιά τους, γεγονός που τα εμποδίζει να γίνουν ολοκληρωμένες προσωπικότητες. Από την άλλη πλευρά, οι ελαστικοί γονείς δεν θέτουν όρια στη συμπεριφορά των παιδιών τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αισθάνονται ότι μπορούν να αντιδρούν όπως αυτά επιθυμούν στις διάφορες καταστάσεις⁴⁹.

⁴⁷ Ασημακόπουλος, Χ., Χατζηπέμος, Θ., Σουμάκη, Ε., Διαρεμέ, Σ., Γιαννακοπούλου, Δ. & Τσιάντης, Γ. (2008). «Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο Δημοτικό Σχολείο: Απόψεις μαθητών, απόψεις εκπαιδευτικών». Παιδί και Έφηβος. Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία, Ελληνική Εταιρεία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας Παιδιού και Εφήβου, Τόμος 10, Τεύχος 1. Αθήνα: Καστανιώτη, σελ. 98.

⁴⁸ Νέστορος, Ι.Ν. (1992). Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ.57.

⁴⁹ Καλλιώτης, Π., Καϊσέρογλου, Ν., Κολοβός, Γ., Μπαμπανίκας, Δ. & Τάουλας, Κ. (2002). Η φύση και η έκταση της σχολικής επιθετικότητας και «κακοποίησης» στους μαθητές από 8 έως 12 ετών. Αθήνα: Γρηγόρη, σελ. 31-2.

Υπάρχουν φυσικά και οι αδιάφοροι γονείς, οι οποίοι είτε αγνοούν είτε απορρίπτουν το παιδί. Το είδος αυτό των γονέων αδυνατεί να αναπτύξει συναισθηματικό δεσμό με το παιδί τους και υιοθετεί μια απορριπτική στάση απέναντί του. Επιπλέον, οι γονείς αυτοί υπενθυμίζουν στα παιδιά τους ότι είναι ανεπιθύμητα, αδιαφορούν εάν φύγουν ή όχι από το σπίτι και συχνά τα θεωρούν υπεύθυνα για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η οικογένεια. Η έλλειψη αγάπης που νιώθουν τα παιδιά αυτά μπορεί να τα οδηγήσει στην υιοθέτηση επιθετικής συμπεριφοράς⁵⁰.

Πολύ συχνό, ωστόσο, είναι και το φαινόμενο της επιθετικότητας ύστερα από τη γέννηση ενός παιδιού. Η έλευση ενός νέου μέλους στην οικογένεια μπορεί να προκαλέσει τον ανταγωνισμό για τη συμπάθεια των γονέων, καθώς πολλά είναι τα παιδιά τα οποία προσπαθούν να διεκδικήσουν τη θέση που νομίζουν ότι τους αξίζει ανάμεσα στα αδέρφια τους ή ακόμη και να διατηρήσουν τα πρωτεία του πρώτου παιδιού. Η προσπάθεια αυτή των παιδιών συνήθως γίνεται με την εκδήλωση αρνητικής συμπεριφοράς⁵¹.

4.2. Ο ρόλος του σχολείου

Η οικογένεια διαδραματίζει σημαντικό ρόλο κατά την προσχολική ηλικία, στην οποία τίθενται τα θεμέλια της προσωπικότητας και της μελλοντικής προσαρμογής του ατόμου. Εν συνεχεία, το σχολείο αναλαμβάνει το ρόλο για την ψυχοκοινωνική προσαρμογή και κοινωνικοποίηση του παιδιού. Πιο συγκεκριμένα, μέσα στη σχολική τάξη συνεχίζεται η διαμόρφωση της προσωπικότητας και η κοινωνικοποίηση του παιδιού και ο εκπαιδευτικός είναι αυτός ο οποίος αναλαμβάνει να βρει τους τρόπους που θα διευκολύνουν την όλη διαδικασία προσαρμογής⁵².

Η επιθετικότητα μέσα στα πλαίσια του σχολείου παρατηρείται σε πολλές μορφές και προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Οι εκπαιδευτικοί, στην προσπάθειά τους να μεταβιβάσουν πολιτισμικά αγαθά, αξίες και στάσεις, έρχονται αντιμέτωποι με διαφορετικούς χαρακτήρες μαθητών και τρόπους συμπεριφοράς. Στόχος τους, λοιπόν, είναι η μετάδοση γνώσεων και η ευαισθητοποίηση των μαθητών για τη σημαντικότητα της γνώσης αυτής για τη μετέπειτα ζωή τους.

⁵⁰ Νέστορος, Ι.Ν. (1992). Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ.57-61.

⁵¹ Ντινκμέγιερ, Ν. & Μακ-Κει, Γ. (2004). Σχολείο για γονείς. Αθήνα: Θυμάρι, σελ.32

⁵² Καλλιώτης, Π., Καϊσέρογλου, Ν., Κολοβός, Γ., Μπαμπανίκας, Δ. & Τάουλας, Κ. (2002). Η φύση και η έκταση της σχολικής επιθετικότητας και «κακοποίησης» στους μαθητές από 8 έως 12 ετών. Αθήνα: Γρηγόρη, σελ.32.

Ταυτόχρονα, η επιθετική συμπεριφορά ορισμένων μαθητών προς τους δασκάλους και οι συνεχείς αντιρρήσεις τους, εκλαμβάνονται ως αμφισβήτηση του ρόλου του και ως προσωπική προσβολή. Η πικρία του εκπαιδευτικού από τη συμπεριφορά αυτή εκδηλώνεται με λεκτική επιθετικότητα, μείωση βαθμολογίας, προσωπική προσβολή και γενικότερα πράξεις που μπορεί να οδηγήσουν στον στιγματισμό και την περιθωριοποίηση του μαθητή⁵³. Όλα αυτά μπορεί να οδηγήσουν σε ακόμη εντονότερες αντιδράσεις των μαθητών αυτών, οι οποίοι μέσω της επιθετικότητας εκδηλώνουν την αντίδρασή τους σε ένα εχθρικό γι' αυτούς περιβάλλον.

Ταυτόχρονα, το έντονο ανταγωνιστικό περιβάλλον του σχολείου για την κατάκτηση της καλύτερης βαθμολογίας, μπορεί να οδηγήσει σε κάποια μορφή επιθετικότητας. Ο ανταγωνισμός του μεγαλύτερου βαθμού εξασθενεί τους φιλικούς δεσμούς και οδηγεί στη συνειδητοποίηση ότι η αποτυχία αποδοκιμάζεται. Για την αποτυχία αυτή, οι μαθητές ενδέχεται να θεωρήσουν υπαίτιους ή ακόμη και αντιπάλους τους εκπαιδευτικούς και τους συμμαθητές τους. Όλα τα παραπάνω, αποτελούν βασικά αίτια εκδήλωσης επιθετικής συμπεριφοράς και παραβατικότητας⁵⁴.

4.3. Ο ρόλος των συνομηλίκων

Ένα από τα σημαντικότερα μέρη του περιβάλλοντος των παιδιών αποτελούν οι συνομήλικοί του. Μέσα από τις ομάδες συνομηλίκων τα παιδιά αναπτύσσουν ρόλους και εκδηλώνουν συμπεριφορές. Πολλές, ωστόσο, είναι οι έρευνες, οι οποίες αποδεικνύουν ότι η επίδραση των συνομηλίκων στις εκδηλώσεις βίαιης συμπεριφοράς, είναι σημαντική⁵⁵.

Πολλά παιδιά, και ιδιαίτερα αυτά που προέρχονται από προβληματικές οικογένειες, προσπαθούν να αναπληρώσουν και να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους μέσα από την παρέα των συνομηλίκων τους. Μέσα από τις ομάδες συνομηλίκων, τα παιδιά μπορούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους για επιβολή κανόνων, άσκηση εξουσίας και κυριαρχία στο περιβάλλον τους. Μία ομάδα μπορεί να ευνοήσει την

⁵³ Νέστορος, Ι.Ν. (1992). Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ.:62

⁵⁴ Κουράκης, Ν. (2009). Μορφές σχολικής βίας και δυνατότητες αντιμετώπισής της. Εργαστήριο Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών. www.theartofcrime.gr/?pgtp=1&aid=1247152434.

⁵⁵ Αρίδη, Ι. (15-04-2019). Παιδιά και έγκλημα: δύο έννοιες εντελώς αντιφατικές. <http://almyros.gr/el/modules/news/article.php?storyid=330>.

ανάπτυξη εχθρότητας και ανυπακοής, καθώς και να διαμορφώσει αντικοινωνικά άτομα⁵⁶.

Τα μέλη μιας ομάδας είναι πιθανόν να συμμετάσχουν σε πράξεις ομαδικής επιθετικότητας ή ακόμη και να γίνουν θύματά της. Μέσα σε μία ομάδα συνομηλίκων εξαλείφονται τα ατομικά χαρακτηριστικά και αλλοτριώνεται η προσωπικότητα των μελών της. Παράλληλα, το άτομο, καθώς καλύπτεται και χάνεται μέσα στην ομάδα, νοιώθει ελεύθερο στην άσκηση βίαιων και ακραίων πράξεων⁵⁷.

Στη σημερινή κοινωνία, όπου οι κοινωνικές αλλαγές γίνονται με ραγδαίους ρυθμούς, όλο και περισσότερα παιδιά προσπαθούν να καλύψουν τα κενά που αφήνει η οικογένεια και να νοιώσουν ασφαλή μέσα από τις ομάδες των συνομηλίκων τους. Οι γρήγοροι ρυθμοί ζωής επηρεάζουν τόσο την οικογένεια ως σύνολο όσο και τις σχέσεις των μελών της, με αποτέλεσμα την αποξένωση των παιδιών από αυτήν. Τα παιδιά αναζητούν νέους τρόπους συναναστροφής, επικοινωνίας και ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει στον εύκολο επηρεασμό και στην άκριτη υιοθέτηση κανόνων και συμπεριφορών.

4.4. Ο ρόλος των Μ.Μ.Ε. και των ηλεκτρονικών παιχνιδιών

Τα Μ.Μ.Ε., κυρίως η τηλεόραση, και τα ηλεκτρονικά παιχνίδια, αλλά περισσότερο πλέον το διαδίκτυο έχουν πλέον αντικαταστήσει την «αλάνα» και επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τον ψυχισμό των ανήλικων παιδιών, προκαλώντας σύγχυση μέσα τους μεταξύ εικονικής πραγματικότητας και πραγματικότητας. Η καθημερινή προβολή εκπομπών βίας, ο σχεδιασμός βίαιων κινουμένων σχεδίων και ηλεκτρονικών παιχνιδιών, σε συνδυασμό με τις πολλές ώρες που αφιερώνουν τα παιδιά στην τηλεόραση, στα ηλεκτρονικά παιχνίδια και στο διαδίκτυο, έχουν αντίκτυπο στην ψυχική και σωματική υγεία τους⁵⁸.

Ο χρόνος που αφιερώνουν τα παιδιά σε όλα αυτά, καθώς και η ποιότητά τους, δεν είναι οι μόνοι παράγοντες που επηρεάζουν την επιθετικότητά τους. Η ταύτιση του παιδιού με τον βίαιο χαρακτήρα που βλέπει ή υποδύεται, όπως και ο βαθμός στον

⁵⁶ Αρίδη, Ι. (15-04-2019). Παιδιά και έγκλημα: δύο έννοιες εντελώς αντιφατικές. <http://almyros.gr/el/modules/news/article.php?storyid=330>.

⁵⁷ Γεωργούλας, Σ. (2000). Ανήλικοι παραβάτες στην Ελλάδα. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 152.

⁵⁸ Έγκυρη πληροφόρηση για την υγεία (2002). Επιθετικότητα και εγκληματικότητα στα παιδιά λόγω τηλεόρασης. www.medlook.net/article.asp?item_id=203

οποίο αντιλαμβάνεται ότι αυτά που βλέπει δεν είναι η πραγματικότητα, επηρεάζουν εξίσου σημαντικά την εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς.

Μέσω της συνεχούς προβολής επιθετικών ηρώων και αρνητικών κοινωνικών προτύπων, τα παιδιά υιοθετούν και μιμούνται παρόμοιες συμπεριφορές και στάσεις. Είναι αναμφισβήτητο το γεγονός ότι τα βίαια ηλεκτρονικά παιχνίδια είναι πηγή μάθησης και εφαρμογής βίαιων λύσεων σε περιπτώσεις συγκρούσεων. Ταυτόχρονα, μέσα από την πολύχρονη χρήση βίαιων ηλεκτρονικών παιχνιδιών, τα παιδιά μαθαίνουν να εφαρμόζουν στη ζωή τους τα επιθετικά σενάρια που χρησιμοποιούν στα παιχνίδια αυτά⁵⁹.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι πληροφορίες από τα Μ.Μ.Ε. δεν διασκευάζονται ειδικά για τα παιδιά. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα την έκθεσή τους σε σκηνές βίαιων εγκλημάτων, είτε αυτές προέρχονται από ταινίες είτε από τα δελτία ειδήσεων. Σύμφωνα με έρευνες, το 60- 70% των παιδιών προσχολικής και σχολικής ηλικίας παρακολουθούν κατά μέσο όρο 2 με 5 ώρες την ημέρα τηλεόραση και παρακολουθούν έντεκα περίπου εγκληματικές πράξεις την ημέρα. Οι πράξεις αυτές βίας έχουν αρνητικές επιδράσεις στα παιδιά, και ιδιαίτερα σε αυτά που έχουν την προδιάθεση να αναπτύξουν επιθετική συμπεριφορά⁶⁰.

Έρευνα που πραγματοποιήθηκε στις Η.Π.Α. έδειξε ότι τα ποσοστά βίας και εγκληματικότητας αυξήθηκαν δραματικά μετά την εισαγωγή της τηλεόρασης στο σπίτι. Σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής αύξησης, τα παιδιά έχουν την τάση να μιμούνται συμπεριφορές, για το λόγο αυτό μιμούνται και την άσκηση βίας που βλέπουν στην τηλεόραση. Όλα τα παραπάνω συντελούν στην αύξηση της βίαιης συμπεριφοράς των παιδιών⁶¹.

Ωστόσο, η ταχύτατη εξέλιξη των νέων ηλεκτρονικών τεχνολογιών, η εξοικείωση των παιδιών με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και τα κινητά τηλέφωνα, είχε ως αποτέλεσμα της ανάδειξης μιας νέας μορφής εκφοβισμού, τον ηλεκτρονικό. Πρόσφατη μελέτη σε εφήβους ηλικίας 14-17 ετών σε επτά ευρωπαϊκές χώρες

⁵⁹ Νομικού, Χ. (2004). Εφηβεία. Η ηλικία της επανάστασης. Αθήνα: Λιβάνη: 133.

⁶⁰ Καλλιώτης, Π., Καϊσέρογλου, Ν., Κολοβός, Γ., Μπαμπανίκας, Δ. & Τάουλας, Κ. (2002). Η φύση και η έκταση της σχολικής επιθετικότητας και «κακοποίησης» στους μαθητές από 8 έως 12 ετών. Αθήνα: Γρηγόρη: 38.

⁶¹ Νικολάου, Σ. (2004). Η Βία, η Επιθετική Συμπεριφορά και η Τηλεοπτική επίδραση. www.cc.uoa.gr/ptde/journal/greek/ISSUE1/pdf/nikolaou.pdf : 74-5.

Σχολικός Εκφοβισμός και Σχέσεις Συνομηλίκων

(Ελλάδα, Ισπανία, Πολωνία, Γερμανία, Ρουμανία, Ολλανδία και Ισλανδία) που διεξήχθη από επιστήμονες με πρώτη συγγραφέα την Άρτεμη Τσίτσικα, έδειξε ότι περισσότερα από δύο στα τέσσερα παιδιά (21,9%) ανέφεραν ότι είχαν δεχθεί διαδικτυακό εκφοβισμό τους τελευταίους 12 μήνες. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα κύρια θύματα του ηλεκτρονικού εκφοβισμού ήταν τα κορίτσια με ποσοστό 24,1% έναντι των αγοριών (21,9%). Τέλος, η Ελλάδα είχε τη δεύτερη θέση στο διαδικτυακό εκφοβισμό με ποσοστό 26,8%, με πρώτη την Ρουμανία, με ποσοστό 37,3% ⁶²

⁶² Τσώλη, Θ. (2014). Το bullying είναι λέξη Ελληνική. *Το Βήμα*. Ανακτήθηκε στις 14/11/2019 από <http://www.tovima.gr/>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο – ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

5.1. Οι επιπτώσεις για τον θύτη

Το κάθε παιδί μπορεί να είναι υποψήφιος θύτης, αν δεν κατανοήσει τη βία που κρύβει μέσα του, καθώς και τους παράγοντες που μπορούν να οδηγήσουν είτε στον έλεγχό της είτε στην εξωτερίκευσή της. Τα κίνητρα των θυτών, όπως έχουν ήδη αναφερθεί, είναι η ανάγκη απόκτησης δύναμης και κυριαρχίας, το υλικό ή ψυχολογικό όφελος και η άντληση ικανοποίησης όταν πληγώνουν κάποιον⁶³.

Τα παιδιά-θύτες επηρεάζονται και τα ίδια από τον εκφοβισμό τον οποίο ασκούν. Καθώς τα πρότυπα επιθετικής συμπεριφοράς και οι επιπτώσεις τους μπορούν να γενικευτούν, οι εκφοβιστές βιώνουν και αυτοί τις επιπτώσεις του φαινομένου. Ο συστηματικός εκφοβισμός μπορεί να οδηγήσει τον θύτη σε ένα τρόπο ζωής, όπου η κακομεταχείριση των άλλων είναι καθημερινότητα. Το γεγονός αυτό απομακρύνει τα παιδιά-θύτες από την κοινωνική ζωή του σχολικού περιβάλλοντος και δημιουργεί σοβαρές δυσλειτουργίες, οι οποίες ενδέχεται να οδηγήσουν σε μελλοντικές παραβατικές συμπεριφορές⁶⁴.

Σύμφωνα με τη Χιόνη⁶⁵, η κυριότερη συνέπεια του σχολικού εκφοβισμού είναι η δυσκολία δημιουργίας σεξουαλικών σχέσεων, από πλευράς εκφοβιστών, στην ενήλικη ζωή τους. Από την άλλη πλευρά, η Φυλακτού⁶⁶ υποστηρίζει ότι η συμμετοχή σε αντικοινωνικές και παραβατικές συμπεριφορές όχι μόνο απομακρύνει τα παιδιά από το σχολείο, αλλά τα κάνει, μακροπρόθεσμα, εύαλота και επιρρεπή σε αρνητικές συμπεριφορές. Οι Γιωτάκος και Πρεκατέ⁶⁷, θεωρούν ότι οι μαθητές-θύτες έχουν

⁶³ Oíweus, D. (2009). Εκφοβισμός και βία στο Σχολείο. Τι γνωρίζουμε και τι μπορούμε να κάνουμε, (μτφ. Ε.Μαρκαζόνε). Στο Γ. Τσιάντης (Επιμ.). Αθήνα : Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.

⁶⁴ Τσιάντης, Ι. & Ασημόπουλος, Χ. (2010). Ενδοσχολική βία και εκφοβισμός στο Δημοτικό Σχολείο: Το διακρατικό Πρόγραμμα «ΔΑΦΝΗ» της ΕΨΥΠΕ. Στο Άλ. ΓιωτοπούλουΜαραγκοπούλου (δ/ση έκδοσης), Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία (σ. 111-128). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

⁶⁵ Χιόνη, Μ. (2009). Μάστιγα διεθνώς ο σχολικός εκφοβισμός. (λείπουν στοιχεία της βιβλιογραφίας...)

⁶⁶ Φυλακτού, Κ. (2005). «Το σπίτι των παιδιών», Εκπαιδευτικό υλικό προγράμματος αντιμετώπισης της παιδικής επιθετικότητας για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

⁶⁷ Γιωτάκος, Ο. & Πρεκατέ, Β. (2006). Σχολικός εκφοβισμός- Η βία δεν είναι μαγικά. Ε-ιατρικά, Υγεία και διατροφή, Ελευθεροτυπία.

περισσότερες πιθανότητες να διατηρήσουν την εκφοβιστική τους συμπεριφορά και κατά την ενηλικίωση τους, δυσκολεύοντας έτσι την ομαλή κοινωνική ζωή τους.

Τέλος, μία έρευνα της Χιόνη⁶⁸ έδειξε ότι το 30-40% των παιδιών-θυτών μέχρι το 24 έτος της ηλικίας τους, έχουν εμπλακεί σε τρεις τουλάχιστον αξιόποινες πράξεις. Επιπλέον, ο Olweus⁶⁹, σε έρευνα που διεξήχθη στη Νορβηγία και στη Σουηδία, διαπίστωσε ότι ο εκφοβισμός οδηγεί συχνά σε εγκληματική συμπεριφορά στο μέλλον.

5.2. Οι επιπτώσεις για το θύμα

Οι επιπτώσεις του εκφοβισμού στα θύματα μπορούν να λάβουν πολλές μορφές. Επιπλέον, οι επιπτώσεις μπορεί να έχουν ιδιαίτερα σοβαρή μορφή, καθώς τα παιδιά-θύματα εκφοβίζονται χωρίς προειδοποίηση, σε ένα περιβάλλον που θεωρούν ασφαλές. Οι νέες έρευνες δείχνουν τις σοβαρές επιπτώσεις τόσο στον ψυχισμό όσο και στη λειτουργικότητα των θυμάτων.

Σύμφωνα με την Αρτινοπούλου⁷⁰, η λεκτική βία, η ταπείνωση και ο εξευτελισμός που βιώνουν τα θύματα επηρεάζουν την προσωπικότητα και τη συμπεριφορά τους. Παράλληλα, τα θύματα μπορεί να εμφανίσουν συμπτώματα κατάθλιψης και αυτοκτονίας, γιατί νοιώθουν ότι δεν τους αξίζει να ζουν⁷¹. Ταυτόχρονα, σύμφωνα με τον Louwes⁷², τα θύματα παρουσιάζουν δυσκολίες στον ύπνο και εφιάλτες, απώλεια όρεξης ή αντίθετα υπερκατανάλωση τροφής, νυχτερινή ενούρηση, κεφαλαλγίες και στοματικά άλγη.

Η Φυλακτού⁷³ υποστήριξε ότι ο εκφοβισμός επηρεάζει την κοινωνικότητα των θυμάτων, στα οποία παρατηρούνται υψηλά ποσοστά μοναξιάς, παραίτησης και μελαγχολίας, καθώς αποδέχονται τους μειωτικούς χαρακτηρισμούς που τους

⁶⁸ Χιόνη, Μ. (2009). Μάστιγα διεθνώς ο σχολικός εκφοβισμός.

⁶⁹ Olweus, D. (2009). Εκφοβισμός και βία στο Σχολείο. Τι γνωρίζουμε και τι μπορούμε να κάνουμε, (μτφ. Ε. Μαρκαζόνε). Στο Γ. Τσιάντης (Επιμ.). Αθήνα : Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.

⁷⁰ Αρτινοπούλου, Β. (2009). Βία στην οικογένεια και βία στο σχολείο. Περιοδικό «Εγκέφαλος», Τόμος 46, Τεύχος 2. Αθήνα: Σύλλογος Εγκέφαλος.

⁷¹ Τσιάντης, Ι. (2008). 11ο Πρόγραμμα Προαγωγής Υγείας «Εκπαίδευση Λειτουργών Υγείας και Εκπροσώπων Κοινωνικών Φορέων σε θέματα Προαγωγής Ψυχικής Υγείας και Ανάπτυξης Ψυχοκοινωνικών δεξιοτήτων (Πρόγραμμα «Επικτήτος»).

⁷² Louwes, J. (11-09-2009). Ψευτοπαλικάρισμός στα σχολεία. <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=81171>

⁷³ Φυλακτού, Κ. (2005). «Το σπίτι των παιδιών», Εκπαιδευτικό υλικό προγράμματος αντιμετώπισης της παιδικής επιθετικότητας για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

αποδίδονται. Ο Τσιάντης⁷⁴ αναφέρει ότι τα θύματα παρουσιάζουν μείωση στη σχολική τους επίδοση, εμφανίζουν μαθησιακές δυσκολίες και συχνά καταλήγουν να είναι οι κακοί μαθητές της τάξης. Επίσης, τα παιδιά-θύματα συχνά αποφεύγουν το σχολείο, ενώ παρουσιάζονται και περιπτώσεις εγκατάλειψής του.

Όσον αφορά τις συνέπειες στην καθημερινή ζωή του θύτη, είναι ενδιαφέρον να ειπωθεί ότι το παιδί γίνεται επιθετικό, εκφοβίζει άλλα παιδιά ή τα αδέρφια του, φοβάται να χρησιμοποιήσει το κινητό και τον υπολογιστή και εκλιπαρεί, συνήθως, τους γονείς του να το συνοδεύσουν στο σχολείο. Επίσης, μπορεί το πρωί να νοιώθει άρρωστο, να κλέβει χρήματα για να τα δώσει στο εκφοβιστή του, να δείχνει μονίμως ανήσυχο ή ακόμη και να τραυλίζει⁷⁵.

Τέλος, τα παιδιά-θύματα έχουν πολλές πιθανότητες να βιώσουν κατάθλιψη ως ενήλικες, να υποπέσουν στον αλκοολισμό και στη χρήση ναρκωτικών ουσιών και να παρουσιάσουν ανεπάρκεια ως προς τον χειρισμό δύσκολων καταστάσεων. Εξίσου σημαντικό είναι το γεγονός της στενής σχέσης θυματοποίησης και μελλοντικής εγκληματικής συμπεριφοράς, λόγω μη αποτελεσματικής διαχείρισης του τραύματος του εκφοβισμού⁷⁶.

5.3. Οι επιπτώσεις για τον παρατηρητή

Παράλληλα με τους θύτες και τα θύματα, οι επιπτώσεις του εκφοβισμού είναι φανερές και στους παρατηρητές. Ενώ, λοιπόν, οι παρατηρητές διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εκδήλωση σχολικού εκφοβισμού, τα συναισθήματά τους είναι διαφορετικά. Για τους παρατηρητές εκφοβιστικών καταστάσεων είναι δυνατόν να επηρεαστεί τόσο η συναισθηματική τους ασφάλεια όσο και η κοινωνικοποίησή τους. Παρότι παραμένουν συνήθως αμέτοχοι, νοιώθουν άβολα και αναποφάσιστα για το εάν τα θύματα άξιζαν ή όχι μια τέτοια συμπεριφορά. Το αίσθημα ανασφάλειας μέσα στο σχολείο, η παθητικότητα, η μίμηση αρνητικών προτύπων και η αντίληψη ότι οι

⁷⁴ Τσιάντης, Ι. (2008). 11ο Πρόγραμμα Προαγωγής Υγείας «Εκπαίδευση Λειτουργών Υγείας και Εκπροσώπων Κοινωνικών Φορέων σε θέματα Προαγωγής Ψυχικής Υγείας και Ανάπτυξης Ψυχοκοινωνικών δεξιοτήτων (Πρόγραμμα «Επίκτητος»).

⁷⁵ Γιωτάκος, Ο. & Πρεκατέ, Β. (2006). Σχολικός εκφοβισμός- Η βία δεν είναι μαγκιά. Ε-ιατρικά, Υγεία και διατροφή, Ελευθεροτυπία.

⁷⁶ Αρτινοπούλου, Β. (2009). Βία στην οικογένεια και βία στο σχολείο. Περιοδικό «Εγκέφαλος», Τόμος 46, Τεύχος 2. Αθήνα: Σύλλογος Εγκέφαλος.

Σχολικός Εκφοβισμός και Σχέσεις Συνομηλίκων

δυνατοί έχουν πάντα δίκαιο, είναι μερικές από τις επιπτώσεις του εκφοβισμού στους παρατηρητές⁷⁷.

Ναι στην αγάπη!

Όχι στη βία των λέξεων

Ναι στην αγάπη

Όχι στη ξеноφοβία

Ναι στη φιλία

Όχι στην κοροϊδία

Ναι στα φιλήματα

Και στην αγάπη στην καρδιά.

Παναγιώτης Ζαμπετάκης,

1ο Ειδικό Δημοτικό Σχολείο Αμαρουσίου, Ε΄ τάξη

⁷⁷ Φροσύνης, Α., Λαμπής, Σ. & Μπούκικας, Κ. (2008). Ο Ρόλος του Σχολείου στη Πρόληψη του Φαινομένου της Παιδικής Επιθετικότητας.
www.prevention.gr/images/uploads/Rolos_tou%2520Sxoleiou_sthn_prolipsi_epithetiko.doc

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο – ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΩΣ ΧΩΡΟΣ ΕΚΔΗΛΩΣΗΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

6.1. Ο εκφοβισμός στο σχολικό περιβάλλον

Το σχολείο αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους θεσμούς κοινωνικοποίησης του ατόμου. Όπως κάθε ομάδα, όμως, αποτελείται από διαφορετικά άτομα-μέλη, με διαφορετική προσωπικότητα και χαρακτηριστικά. Για το λόγο αυτό, ο χώρος του σχολείου είναι πρόσφορος για την εμφάνιση συγκρούσεων και επιθετικών συμπεριφορών μεταξύ των μελών του.

Μέσα στο χώρο του σχολείου δημιουργούνται στενές σχέσεις και επαφές μεταξύ των ατόμων. Επαφές, οι οποίες επιφέρουν εξοικείωση, αντιθέσεις, συγκρούσεις και ανταγωνισμό, που εκδηλώνονται είτε με αμοιβαίες επιθετικές πράξεις είτε με εκφοβιστικές συμπεριφορές. Από την πλευρά του, το σχολείο μπορεί να ενθαρρύνει τη θυματοποίηση ή να αποτελεί έναν φορέα πρόληψης της βίας⁷⁸.

Σύμφωνα με σύγχρονες έρευνες, το σχολείο χαρακτηρίζεται ως ένα σύστημα δυναμικών αλληλεπιδράσεων που δρουν επιβραδυντικά στην ανάπτυξη και στην επιδείνωση προβληματικών συμπεριφορών. Ταυτόχρονα, είναι ευρέως αποδεκτό ότι οι συμπεριφορές που έχουν εμφανιστεί στην προσχολική ηλικία, έχουν την τάση να γενικεύονται και να επιδεινώνονται κατά τη σχολική ηλικία⁷⁹.

Έρευνα που διεξήχθη στη Μεγάλη Βρετανία, τη δεκαετία του 1990, παρουσίασε αύξηση στον αποκλεισμό από το σχολείο, μαθητών με αντικοινωνική συμπεριφορά. Η έρευνα αυτή καταδεικνύει την αύξηση των επιθετικών συμπεριφορών, καθώς και την αδυναμία του σχολικού συστήματος να αντιμετωπίσει των όλο και αυξανόμενο αριθμό εκφοβιστικών συμπεριφορών⁸⁰.

⁷⁸ Βασιλείου, Π. Σ. (2005). Το σχολείο ως κοινωνικό πλαίσιο για την κατανόηση του φαινομένου του εκφοβισμού, Διπλωματική Εργασία, Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κοινωνικός αποκλεισμός, μειονότητες και φύλο». Κατεύθυνση Εγκληματολογία. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών- Τμήμα Κοινωνιολογίας, σελ. 22.

⁷⁹ Ανδρέου, Ε. & Smith, K.P. (2002). Το φαινόμενο «bullying» στο χώρο του σχολείου και η άσκηση σωματικής και ψυχολογικής βίας από συνομηλίκους. www.dscape.lib.uom.gr

⁸⁰ Κουρκούτας, Η. (2007). Χαρακτηριστικά λειτουργίας και τρόποι αντιμετώπισης των παιδιών με επιθετικές μορφές συμπεριφοράς στο πλαίσιο του σχολείου και της τάξης, Διαχείριση

Μία άλλη έρευνα, για τη σχέση σχολείου – παραβατικότητας, έδειξε ότι οι μαθητές οι οποίοι αγαπούσαν το σχολείο και ενδιαφέρονταν για τη γνώμη των δασκάλων τους γι' αυτούς, παρουσίαζαν χαμηλότερες τιμές παραβατικότητας. Αντίθετα, οι μαθητές οι οποίοι δεν αισθανόταν άνετα στο σχολείο εμφάνιζαν υψηλότερες τιμές παραβατικότητας. Οι δύο αυτές έρευνες αποδεικνύουν ότι υπάρχουν εσωτερικοί παράγοντες στο σχολικό περιβάλλον, οι οποίοι ενθαρρύνουν την ανάπτυξη της βίας και προκαλούν την εμφάνιση του σχολικού εκφοβισμού⁸¹.

Τα προβλήματα στη σχολική οργάνωση, η ύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών αξιών, ο ρόλος και σχέσεις μεταξύ δασκάλων και μαθητών και οι ποινικές στρατηγικές ανοχής, πυροδοτούν την εμφάνιση του σχολικού εκφοβισμού. Σύμφωνα με το οικολογικό μοντέλο, η επιθετικότητα στο σχολικό χώρο ερμηνεύεται μέσα στα γενικότερα πλαίσια περιβαλλοντικών συνθηκών. Οι ειδικοί εντάσσουν τα διάφορα φαινόμενα βίας στο όλο οικοσύστημα του σχολείου και πιο συγκεκριμένα στις σχέσεις μαθητών-εκπαιδευτικών, στις σχέσεις των μαθητών με τους συμμαθητές τους, αλλά και στην υλικοτεχνική υποδομή των σχολείων⁸².

6.2. Η σχολική τάξη ως τόπος ανάπτυξης σχέσεων αλληλεπίδρασης

Η σχολική τάξη έχει επιρροές τόσο στη φύση όσο και στην ποιότητα των σχέσεων των μαθητών μεταξύ τους, καθώς μέσα σε αυτήν συντελούνται διαδικασίες που αποτελούν τη βάση της κοινωνικής συμπεριφοράς. Ως μια αυτοπειθαρχούμενη ομάδα, η τάξη προάγει το αίσθημα του ανήκειν, την αποδοχή, την ευχαρίστηση και την ευκαιρία για μάθηση.

Επικρατεί, ωστόσο, η άποψη ότι οι σχολικές τάξεις σήμερα δεν είναι ενοποιημένες και οι μαθητές έχουν την τάση να σχηματίζουν υποομάδες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την εμφάνιση εκφοβιστικών συμπεριφορών, επιθετικότητας και βανδαλισμού. Τα φαινόμενα αυτά μπορούν να εξαλειφθούν μόνο με την εφαρμογή

προβλημάτων σχολικής τάξης, Ταχύρρυθμα επιμορφωτικά προγράμματα στη Διαχείριση προβλημάτων σχολικής τάξης. www.7dim-aganarg.att.sch.gr/Docs/diahirisiDiskolTaxis.pdf.

⁸¹ Μαρούδας, Γ. Η. & Μπελαδάκης, Δ. Μ. (2006). Τα δικαιώματα του παιδιού, το σχολικό κλίμα και η Αντιαυταρχική Αγωγή του A.S. Neil. Αθήνα: Μετασπουδή, σελ.28

⁸² Καλλιώτης, Π., Καϊσέρογλου, Ν., Κολοβός, Γ., Μπαμπανίκας, Δ. & Τάουλας, Κ. (2002). Η φύση και η έκταση της σχολικής επιθετικότητας και «κακοποίησης» στους μαθητές από 8 έως 12 ετών. Αθήνα: Γρηγόρη, σελ. 27

του μοντέλου της σχολικής πειθαρχίας, το οποίο στοχεύει στη διαμόρφωση ορθής σχολικής συμπεριφοράς⁸³.

Ταυτόχρονα, οι σχολικές τάξεις και το σχολείο γενικότερα προάγουν τον ανταγωνισμό για προσοχή, αναγνώριση και καλή βαθμολογία. Συνεπώς, οι σχολικές διεργασίες, οι δυνατότητες συμμετοχής των μαθητών στην εκπαιδευτική διαδικασία, η απόδοσή τους στα σχολικά μαθήματα, η συνεργασία του δασκάλου με τους μαθητές, καθώς και η αδιαφορία και η παραβίαση των κανόνων, είναι μερικοί από τους παράγοντες εκδήλωσης βίαιης συμπεριφοράς από την πλευρά των μαθητών⁸⁴.

Η σχολική τάξη αποτελεί τη μικρογραφία του σχολείου. Οι καταστάσεις που συντελούνται μέσα σε αυτήν γενικεύονται σε ολόκληρο το σχολικό περιβάλλον. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε ότι η εμφάνιση του σχολικού εκφοβισμού σχετίζεται άμεσα με τις σχέσεις δασκάλου-μαθητή, την ποιότητα της διδασκαλίας και τις μεθόδους πειθαρχίας. Για το λόγο αυτό, οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να δείχνουν υπευθυνότητα, να μπορούν να αποτρέψουν περιστατικά βίας και να χειρίζονται κατάλληλα τα προβλήματα συμπεριφοράς μέσα στην τάξη.

6.3. Τόποι ανάπτυξης του σχολικού εκφοβισμού

Το σχολείο είναι απαραίτητο να αποτελεί ένα χώρο, ο οποίος θα προδιαθέτει για μάθηση και εργασία και το κτίριο δεν θα αποτελεί εμπόδιο στην εφαρμογή των διδακτικών μεθόδων. Έχει αποδειχτεί ότι το κτίριο, οι αίθουσες διδασκαλίας, η αναλογία μαθητών-δασκάλου και η πιθανή συστέγαση σχολείων, επηρεάζουν την επίδοση και τη συμπεριφορά των μαθητών.

Έρευνες έχουν δείξει ότι οι περισσότερες συγκρούσεις εκδηλώνονται σε απεριποίητα και βρώμικα σχολικά κτίρια, χωρίς λειτουργική και αισθητική διαμόρφωση των χώρων. Παράλληλα, το μέγεθος των σχολικών χώρων, οι μεγάλες αίθουσες διδασκαλίας καθώς και ο μεγάλος αριθμός των μαθητών σε αυτές,

⁸³ Μπάλιου, Ε. (2008). Διαχείριση Προβλημάτων Συμπεριφοράς στη Σχολική Τάξη. www.deutsch.gr/img/diaxirisi.ppt

⁸⁴ Αρτινοπούλου, Β. (2001). Βία στο σχολείο. Έρευνες και Πολιτικές στην Ευρώπη. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 147-148

Σχολικός Εκφοβισμός και Σχέσεις Συνομηλίκων

ενισχύουν το αίσθημα ανασφάλειας και εμποδίζουν την ανάπτυξη στενών διαπροσωπικών σχέσεων⁸⁵.

Τα περισσότερα περιστατικά σχολικού εκφοβισμού λαμβάνουν χώρα στη σχολική αυλή και κυρίως στην ώρα των διαλειμμάτων. Στα δημοτικά σχολεία, το ποσοστό των εκφοβιστικών περιστατικών στην αυλή, φτάνει το 83,1%, χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει ότι τα περιστατικά δεν συμβαίνουν στους διαδρόμους, στις σκάλες ή στα γυμναστήρια. Στον προαύλιο χώρο του σχολείου συναντάμε συνήθως τις σωματικές μορφές παρενόχλησης, καθώς τα παιδιά παίζουν σχηματίζοντας ομάδες. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα περιστατικά εκφοβισμού συμβαίνουν συνήθως τα τελευταία πέντε λεπτά του διαλείμματος⁸⁶.

Τα περισσότερα περιστατικά εκφοβισμού σημειώνονται όταν οι εκπαιδευτικοί απουσιάζουν ή δεν έχουν τη προσοχή τους στους μαθητές. Συγκεκριμένα, το ποσοστό εκφοβιστικών περιστατικών στις τουαλέτες των σχολείων ανέρχεται στο 5%, στην τάξη, με την παρουσία δασκάλων, στο 15,1%, στο χώρο του κυλικείου στο 20,7% και στο δρόμο προς το σχολείο ή στο σπίτι στο 19,5%. Ωστόσο, τα περιστατικά εκφοβισμού στο γυρισμό από το σχολείο στο σπίτι είναι περισσότερα από αυτά που συμβαίνουν στο δρόμο προς το σχολείο. Αυτό συμβαίνει γιατί τα θύματα εκφοβισμού στο σχολείο, φεύγουν το πρωί από το σπίτι τους όσο πιο αργά μπορούν για να μη συναντήσουν τους εκφοβιστές τους⁸⁷.

⁸⁵ Νέστορος, Ι.Ν. (1992). Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 4-7

⁸⁶ Rigby, K. (2008). Children and Bullying. How Parents and Educators Can Reduce Bullying at School. Blackwell Publishing, pp.43

⁸⁷ Rigby, K. (2008). Children and Bullying. How Parents and Educators Can Reduce Bullying at School. Blackwell Publishing, pp.42-43

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο – ΤΡΟΠΟΙ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΚΦΟΒΙΣΜΟΥ

7.1. Ο ρόλος της οικογένειας

Ο σχολικός εκφοβισμός είναι ένα φαινόμενο το οποίο χρειάζεται άμεση και αποτελεσματική παρέμβαση. Η οικογένεια διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση του προβλήματος. Καθώς η επιθετικότητα είναι μία προειδοποίηση, εάν γίνει έγκαιρα αντιληπτή μπορεί και να αντιμετωπιστεί.

Οι γονείς από την πλευρά τους, είναι αναγκαίο να στέκονται δίπλα στα παιδιά τους, παρά τα προβλήματα που μπορεί να αντιμετωπίζουν οι ίδιοι, και να τους δείχνουν συνέχεια την αγάπη τους. Η γρήγορη αντίληψη κάθε περίεργης κίνησης ή συμπεριφοράς, αποτελεί το κλειδί της πρόληψης. Επιπλέον, είναι σημαντικό να αποφεύγεται κάθε μορφή σωματικής και λεκτικής βίας μέσα στην οικογένεια. Εξίσου απαραίτητη θεωρείται η καλή γνώση χειρισμού του ηλεκτρονικού υπολογιστή από πλευράς γονέων. Η τοποθέτησή του σε έναν κοινόχρηστο χώρο και η συνεχής ενημέρωση και παρακολούθηση των ιστοσελίδων και των ηλεκτρονικών παιχνιδιών που παίζουν τα παιδιά, αποτελούν έναν από τους τρόπους πρόληψης το φαινομένου του εκφοβισμού. Παράλληλα, οι γονείς είναι απαραίτητο να καταδικάζουν κάθε μορφή βίας, να βάζουν όρια στα παιδιά τους και να μην είναι πολύ αυστηροί, αλλά ούτε και πολύ ελαστικοί με αυτά. Ιδιαίτερα σημαντική είναι και η συνεχής επικοινωνία και ενημέρωσή τους από τους εκπαιδευτικούς, σε θέματα προόδου και συμπεριφοράς των παιδιών τους⁸⁸.

Καθώς, λοιπόν, ο ρόλος της οικογένειας είναι σημαντικός στην εμφάνιση του φαινομένου, εξίσου σημαντική είναι και η καταστολή του από αυτήν. Στις Η.Π.Α. και στο Βέλγιο έχουν ήδη δημιουργηθεί ειδικά κέντρα εκπαίδευσης, στα οποία οι γονείς, με τη βοήθεια ειδικών ψυχολόγων και κοινωνικών λειτουργών, εκπαιδεύονται στην πρόληψη, στην ανίχνευση και στην αντιμετώπιση των περιστατικών βίας και

⁸⁸ Λαμπροπούλου, Ε. (1999). Η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Η περίπτωση της βίας και της εγκληματικότητας, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, Β' Έκδοση.

εκφοβισμού. Στόχος των κέντρων αυτών είναι η προώθηση της υγείας και της ευημερίας των παιδιών⁸⁹.

Οι Hymel et al. κρίνουν απαραίτητη την προτροπή των γονέων, όλων των μαθητών, να συμμετέχουν σε ομάδες ενημέρωσης και συζήτησης στο σχολείο, οι οποίες αφορούν τη θυματοποίηση. Μέσω των ομάδων αυτών, οι γονείς έχουν την ευκαιρία να εκφράσουν τις αντιλήψεις τους για τον εκφοβισμό, να ενημερωθούν γι' αυτόν και τα είδη του, καθώς και να κάνουν τις προτάσεις τους για την αντιμετώπιση του φαινομένου⁹⁰.

Σύμφωνα με το Olweus, για να αλλάξει η συμπεριφορά των παιδιών θυτών, οι γονείς είναι αναγκαίο να είναι ευαισθητοποιημένοι, να καταδικάζουν το φαινόμενο του εκφοβισμού και να αναπτύξουν ένα σύστημα οικογενειακών κανόνων, το οποίο όταν τηρεί το παιδί θα επαινείται, ενώ όταν το παραβαίνει θα τιμωρείται. Με τον τρόπο αυτό αναπτύσσονται στενοί δεσμοί και κλίμα εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών της οικογένειας. Τονίζει, επίσης, ότι οι γονείς των θυμάτων πρέπει να ενθαρρύνουν τα παιδιά τους και να τα προστατεύουν από την απογοήτευση, χωρίς ωστόσο να είναι υπερπροστατευτικοί. Τέλος, είναι σημαντικό για τους γονείς των θυμάτων να ενισχύουν τις προσπάθειες των παιδιών τους για δημιουργία σχέσεων με άλλους ανθρώπους και ενασχόληση με δραστηριότητες⁹¹.

7.2. Ο ρόλος του σχολείου

Η αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού είναι ίσως ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχολούν όχι μόνο το σχολείο, αλλά και την ευρύτερη κοινότητα. Στοχεύοντας στην εξάλειψη του φαινομένου, έχουν αναπτυχθεί από τα κράτη μία σειρά από στρατηγικές πρόληψης, ανίχνευσης και αντιμετώπισης των περιστατικών του σχολικού εκφοβισμού.

⁸⁹ Κεδράκας, Κ. & Τσαγκαράκης, Μ. (2000). Γονείς: Όταν τα πράγματα ... δεν πάνε καλά! Αθήνα: ΥΠΕΠΘ-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

⁹⁰ Κεδράκας, Κ. & Τσαγκαράκης, Μ. (2000). Γονείς: Όταν τα πράγματα ... δεν πάνε καλά! Αθήνα: ΥΠΕΠΘ-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

⁹¹ Olweus, D. (2009). Εκφοβισμός και βία στο Σχολείο. Τι γνωρίζουμε και τι μπορούμε να κάνουμε, (μτφ. Ε.Μαρκαζόνη). Στο Γ. Τσιάντης (Επιμ.). Αθήνα : Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.

Σύμφωνα με τον Τσιάκαλο⁹², είναι απαραίτητο να αναπτυχθούν προσεκτικά σχεδιασμένες παρεμβάσεις μέσα στο σχολείο, τόσο σε επίπεδο πρόληψης όσο και αντιμετώπισης της θυματοποίησης, οι οποίες να εξασφαλίζουν ότι κανένα παιδί δε θα πέσει θύμα εκφοβισμού. Από την άλλη πλευρά, οι Ασημακόπουλος κ.ά.⁹³, υποστήριξαν ότι στο σχολείο χρειάζεται να αναπτυχθούν και να εφαρμοστούν πολιτικές, που να προωθούν την ανάπτυξη μιας θετικής σχολικής ατμόσφαιρας, την υποστήριξη και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, την ενίσχυση των συναισθηματικών και κοινωνικών δεξιοτήτων των μαθητών, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία των σχέσεων φιλίας, στην ανταλλαγή καλών πρακτικών και στην προώθηση συμμετοχικών προσεγγίσεων στη συνεργασία με τα παιδιά.

Ο Smith⁹⁴ πιστεύει ότι είναι απαραίτητη η ύπαρξη μίας ξεκάθαρης εκπαιδευτικής πολιτικής, η οποία θα προωθεί μία επικριτική στάση για τα φαινόμενα εκφοβισμού και θα δρα υποστηρικτικά στις παρεμβάσεις που επιχειρούνται από το σχολείο κατά της θυματοποίησης. Όπως υποστηρίζει, η αποτελεσματική εφαρμογή μιας τέτοιας πολιτικής, απαιτεί την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, ώστε να αναπτυχθεί μία συγκεκριμένη και συλλογική στάση απέναντι στη θυματοποίηση. Ακόμα, σε επίπεδο σχολικής τάξης, προτείνει τις ομαδικές δραστηριότητες, καθώς και την καλύτερη επίβλεψη των μαθητών στην αυλή του σχολείου, εφόσον αποτελεί το μέρος όπου παρατηρούνται τα περισσότερα περιστατικά εκφοβισμού.

Για τους θύτες, ο Smith⁹⁵ αναφέρει ότι πρέπει να αποφεύγεται η κατά μέτωπο αντιμετώπισή τους, καθώς αυτή πυροδοτεί την αμυντική θέση τους, και να επιλέγεται η εφαρμογή των μεθόδων με στόχο την «αποφυγή της κατηγορίας - no blame approach». Οι συγκεκριμένες παρεμβάσεις στοχεύουν στην κατανόηση του περιστατικού θυματοποίησης, στην αύξηση της ενσυναίσθησής τους και στην έκφραση προτεινόμενων λύσεων για το πρόβλημα από τους ίδιους τους θύτες. Τέλος,

⁹² Τσιάκαλος, Γ. (2008). Σχολικός Εκφοβισμός (Παιδαγωγική Προσέγγιση). Στο Γ. Πανούσης (Επιμ), *Επικίνδυνα παιδιά ή παιδιά σε κίνδυνο; Πρωταγωνιστές και θύματα της νεανικής εγκληματικότητας* (132-137). Αθήνα: Lector ΕΠΕ.

⁹³ Ασημακόπουλος, Χ., Χατζηπέμος, Θ., Σουμάκη, Ε., Διαρεμέ, Σ., Γιαννακοπούλου, Δ. & Τσιάντης, Γ. (2000). «Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο δημοτικό Σχολείο: Απόψεις μαθητών, απόψεις εκπαιδευτικών». *Παιδί και Έφηβος. Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, Ελληνική Εταιρεία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας Παιδιού και Εφήβου, Τόμος 10, Τεύχος 1. Αθήνα: Καστανιώτη.

⁹⁴ Smith P. K., & Sharp, S. (1994). The problem of school bullying. In P. K. Smith & S. Sharp (Eds.), *School bullying: insights and perspectives*. London: Routledge.

⁹⁵ Smith P. K., & Sharp, S. (1994). The problem of school bullying. In P. K. Smith & S. Sharp (Eds.), *School bullying: insights and perspectives*. London: Routledge.

Σχολικός Εκφοβισμός και Σχέσεις Συνομηλίκων

για τα θύματα, προτείνει να μάθουν να εκφράζουν τα συναισθήματα, τις ανάγκες και τα δικαιώματά τους, ακόμα και εάν έρχονται σε αντιπαράθεση, χωρίς όμως να καταπατούν τα δικαιώματα των άλλων.

Από την πλευρά των παρατηρητών, οι οποίοι με τη στάση τους παίζουν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση των φαινομένων εκφοβισμού, θεωρείται πως η ευαισθητοποίησή τους μπορεί να βοηθήσει στην αντιμετώπιση του εκφοβισμού. Η Πρεκατέ⁹⁶ επισήμανε ότι η παύση ενθάρρυνσης του θύτη από τους παρατηρητές έχει ως αποτέλεσμα να μένει χωρίς θαυμαστές και κατά συνέπεια να σταματήσει.

Σύμφωνα με τους Holtappels και Tillmann⁹⁷, προτείνεται μία παιδαγωγική αντιμετώπιση του προβλήματος, κυρίως από τους εκπαιδευτικούς, η οποία στηρίζεται στα εξής πέντε σημεία:

- Στις μορφές διδασκαλίας και μάθησης που προσανατολίζονται σε μια δημοκρατική παιδαγωγική και οι οποίες ενισχύουν τη συνεργασία και την ένταξη των αδύναμων μελών της τάξης.
- Στην ανάπτυξη της αίσθησης συλλογικότητας, δηλαδή της ιδέας ότι όλα τα παιδιά ανήκουν σε μία ομάδα, η οποία παρεμποδίζει τις οποιεσδήποτε διαδικασίες περιθωριοποίησης.
- Στην παρέμβαση και παρεμπόδιση των διαδικασιών στιγματισμού από τους εκπαιδευτικούς.
- Στη θέσπιση κανόνων και ορίων, ώστε να γνωρίζουν τα παιδιά ότι δεν είναι αποδεκτές οι πράξεις εκφοβισμού, αλλά και οι εκπαιδευτικοί, το πότε και με ποιον τρόπο πρέπει να παρέμβουν.
- Στη συνεργασία του σχολείου με τους γονείς και τις κοινωνικές δομές που σχετίζονται με θέματα βίας και παραβατικότητας των ενηλίκων.

Ο Ασημακόπουλος⁹⁸, από τη πλευρά του, πρότείνει να δημιουργηθεί ένα υποστηρικτικό πλαίσιο στα σχολεία από υπηρεσίες ειδικών ψυχικής υγείας και

⁹⁶ Πρεκατέ, Β. (2008). Η Κακοποίηση του παιδιού στο Σχολείο & στην Οικογένεια. Αθήνα: ΒΗΤΑ Ιατρικές Εκδόσεις ΜΕΠΕ.

⁹⁷ Τσιάκαλος, Γ. (2008). Σχολικός Εκφοβισμός (Παιδαγωγική Προσέγγιση). Στο Γ. Πανούσης (Επιμ), Επικίνδυνα παιδιά ή παιδιά σε κίνδυνο; Πρωταγωνιστές και θύματα της νεανικής εγκληματικότητας (132-137). Αθήνα: Lector ΕΠΕ.

⁹⁸ Ασημόπουλος, Χ., Χατζηπέμου, Θ., Σουμάκη, Ε., Διαρεμέ, Σ., Γιαννακοπούλου, Δ. & Τσιάντης, Γ. (2008). Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο δημοτικό σχολείο: απόψεις μαθητών, απόψεις εκπαιδευτικών. Παιδί και έφηβος – Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία, 10 (1), 97-100.

πρόνοιας παιδιών και εφήβων, οι οποίοι θα παρέχουν τις υπηρεσίες τους μέσα από δραστηριότητες πρόληψης και παρέμβασης, υποστήριξης εκπαιδευτικών και μαθητών, είτε ατομικά είτε ομαδικά, και η διασύνδεση με υπηρεσίες ψυχικής υγείας της περιοχής σε περιπτώσεις που κρίνεται αναγκαία μια συστηματική θεραπευτική αντιμετώπιση.

Η Αρτινοπούλου⁹⁹ προτείνει για την αντιμετώπιση του εκφοβισμού στο σχολείο τη διαμεσολάβηση. Η διαμεσολάβηση αναφέρεται στην επίλυση συγκρούσεων από μαθητές της ίδιας ηλικίας, οι οποίοι λειτουργούν ως διαμεσολαβητές μεταξύ των εμπλεκόμενων μαθητών. Η συγκεκριμένη μέθοδος αντιμετώπισης εφαρμόζεται στις Η.Π.Α. από τη δεκαετία του 1960, ενώ από τις δεκαετίες του 1980 και 1990 στον Καναδά, στην Αυστραλία, στη Ν. Ζηλανδία και την Ευρώπη (Σουηδία, Γερμανία, Βέλγιο, Κύπρο, Μεγάλη Βρετανία, Ισπανία και Αυστρία). Στην Ελλάδα εφαρμόζεται πιλοτικά από το 2005. Σύμφωνα με τους Ρουμπάνη και Ζήκα¹⁰⁰, η διαμεσολάβηση είναι ένα παιδαγωγικό εργαλείο που βοηθάει στην ενίσχυση της ευθύνης των μαθητών για την αντιμετώπιση των διαφόρων θεμάτων και της συμμετοχικότητας. Παράλληλα μειώνει τον αυταρχισμό και τη συνεχή προσφυγή σε ποινικοποίηση της συμπεριφοράς.

7.3. Πρόγραμμα παρέμβασης

Σήμερα, έχουν αναπτυχθεί παρεμβάσεις πρόληψης με σκοπό την ανάπτυξη θετικών διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ των μαθητών. Μία τέτοια δράση αποτελούν τα προγράμματα Αγωγής Υγείας που εφαρμόζονται στα σχολεία και στοχεύουν στην ανάπτυξη συνεργασίας και σεβασμού μεταξύ των παιδιών. Παράλληλα, έχουν εφαρμοστεί προγράμματα ευαισθητοποίησης και πρόληψης για μαθητές και εκπαιδευτικούς, όπως το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα DAPHNE III (2008-2010). Το πρόγραμμα αυτό περιλαμβάνει τα εξής στάδια εφαρμογής¹⁰¹:

⁹⁹ Αρτινοπούλου, Β. (2010). Η Σχολική διαμεσολάβηση. Εκπαιδεύοντας τους μαθητές στη διαχείριση της βίας και του εκφοβισμού. Αθήνα: Νομική βιβλιοθήκη.

¹⁰⁰ Ρουμπάνη, Ν. & Ζήκας, Γ. (2007). Διαμεσολάβηση Συνομηλίκων για την Επίλυση των Συγκρούσεων στα Σχολεία. Εγχειρίδιο για εκπαιδευτικούς και εκπαιδευτές νέων κι ενηλίκων. Λεμεσός: Human Rights and Education Network.

¹⁰¹ Τσιάντης, Ι. & Ασημόπουλος, Χ. (2010). Ενδοσχολική βία και εκφοβισμός στο Δημοτικό Σχολείο: Το διακρατικό Πρόγραμμα «ΔΑΦΝΗ» της ΕΨΥΠΕ. Στο Άλ. Γιωτοπούλου Μαραγκοπούλου (δ/νση έκδοσης), Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία (σ. 111-128). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Σχολικός Εκφοβισμός και Σχέσεις Συνομηλίκων

1) Διερεύνηση των αναγκών σε δημοτικά σχολεία των Αθηνών και του Έβρου με ποσοτική μελέτη. Στο στάδιο αυτό διανεμήθηκαν ερωτηματολόγια σε μαθητές, εκπαιδευτικούς και γονείς για την καταγραφή των στάσεων, των αντιλήψεων και των πεποιθήσεων τους πάνω στο ζήτημα του σχολικού εκφοβισμού και πραγματοποιήθηκε ποιοτική μελέτη σε μαθητές και δασκάλους μέσω ομαδικά εστιασμένων συνεντεύξεων.

2) Ανάπτυξη ενός συστηματικού εγχειριδίου για τους δασκάλους, με λεπτομερείς δραστηριότητες και οδηγίες για την εκπαίδευσή τους, καθώς και για γονείς και μαθητές. Στόχος του εγχειριδίου είναι η εφαρμογή προγράμματος πρόληψης και ευαισθητοποίησης για το φαινόμενο του εκφοβισμού στα σχολεία που συμμετέχουν στο πρόγραμμα.

3) Εφαρμογή προγράμματος εκπαίδευσης διάρκειας 30 ωρών. Το πρόγραμμα είναι βασισμένο στο συστηματικό εγχειρίδιο για δασκάλους και στόχος του είναι η προώθηση και η ενίσχυση της γνώσης τους και της κατανόησής τους για το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού, καθώς και η υποστήριξη των μαθητών.

4) Εφαρμογή ψυχοεκπαιδευτικής παρέμβασης με ξεχωριστές ομάδες μαθητών της Δ', της Ε', και της ΣΤ' Δημοτικού στα συμμετέχοντα σχολεία. Η εφαρμογή της ψυχοεκπαιδευτικής παρέμβασης πραγματοποιήθηκε από εκπαιδευμένους εκπαιδευτικούς και ειδικούς του προγράμματος, με στόχο την ανάπτυξη δεξιοτήτων και την παροχή γνώσεων σε μαθητές, για την αναγνώριση και αντιμετώπιση εκφοβιστικών συμπεριφορών στο χώρο του σχολείου.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πολιτική κατά του εκφοβισμού που έχουν αναπτύξει οι διάφορες χώρες για την αντιμετώπιση του. Στις περισσότερες χώρες ο σχολικός εκφοβισμός δεν αποτελεί έγκλημα που πρέπει να διωχθεί ποινικά, αλλά ένα σημαντικό πρόβλημα του σχολείου και της κοινωνίας γενικότερα, που απαιτεί σωστή διαχείριση και συνεργασία. Συγκεκριμένα, η Αγγλία, έχει αναπτύξει ένα πλαίσιο εκπαιδευτικής πολιτικής κατά του εκφοβισμού, εντός του οποίου δίνεται ιδιαίτερη σημασία νομοθετικά στην προστασία του παιδιού και στο δικαίωμα της ισότητας και της εξάλειψης της διάκρισης. Από την άλλη πλευρά, οι περιπτώσεις ηλεκτρονικού

Σχολικός Εκφοβισμός και Σχέσεις Συνομηλίκων

εκφοβισμού, όπου εμφανίζονται συγκεκριμένες επιθετικές ή απειλητικές συμπεριφορές, αποτελούν ποινικό αδίκημα¹⁰².

Στο χώρο, λοιπόν, του σχολείου, ο σχολικός εκφοβισμός αποτελεί κύριο μέλημα του ειδικού παιδαγωγού, ο οποίος αναλαμβάνει μία ομάδα 25-30 μαθητών του σχολείου, με σκοπό να προλάβει και να διαχειριστεί τις συγκρούσεις μεταξύ των μαθητών μέσα από την ανάπτυξη θετικών διαπροσωπικών σχέσεων. Για την αντιμετώπιση ενός περιστατικού θυματοποίησης ο ειδικός παιδαγωγός συνήθως συνεργάζεται με το σχολικό σύμβουλο, που έχει στην αρμοδιότητά του κυρίως την πρόληψη, αλλά και τη θεραπευτική αντιμετώπιση των μαθητών που εμπλέκονται, καθώς και με το συμβούλιο των μαθητών. Αυτό απαρτίζεται από 4 μαθητές του σχολείου και ένα άτομο από το προσωπικό, το οποίο έχει το ρόλο του επόπτη. Το συμβούλιο αυτό προωθεί τους σχολικούς κανόνες κατά του εκφοβισμού, αλλά και συμμετέχει στην απόφαση για την κατάλληλη τιμωρία του δράστη, εάν και εφόσον χρειάζεται¹⁰³.

Επιπλέον, τα σχολεία ενισχύονται από το Εθνικό Σχολικό Πρόγραμμα Υγείας (National Healthy School Programme) και ειδικά από τον άξονα «Προσωπική, κοινωνική υγεία και οικονομική εκπαίδευση» (PSHEE - Personal, Social, Health and Economic Education) που αποτελεί μέρος του αναλυτικού προγράμματος και βοηθάει στην αναγνώριση και αντιμετώπιση του εκφοβισμού με τη βοήθεια ειδικών. Στη Μεγάλη Βρετανία, ένα περιστατικό εκφοβισμού προτείνεται να γίνεται γνωστό στην αρμόδια Τοπική Εκπαιδευτική Αρχή (L.E.A.-Local Educational Authority), η οποία είναι υπεύθυνη για τη λειτουργία του σχολείου, με σκοπό να αναπτυχθεί μία γενικότερη πολιτική και στρατηγική πρόληψης και αντιμετώπισης του. Πολλές φορές η παρέμβαση που προτείνεται διαφοροποιείται από περιοχή σε περιοχή. Έτσι στα σχολεία του Derbyshire, για τη χρονική περίοδο 2012-2014, εφαρμόστηκε το πρόγραμμα «Στρατηγική και Σχέδιο Δράσης για την Πρόληψη και Αντιμετώπιση του Εκφοβισμού» (Strategy and Action Plan for Preventing and Tackling Bullying), ενώ στο Nottinghamshire αποφασίστηκε, από το συμβούλιο της κομητείας, η υιοθέτηση

¹⁰² Sullivan, K. Cleary, M.& Sullivan, G. (2007). Bullying in Secondary Schools. What it looks like and How to manage it. Paul Chapman Publishing - Corwin Press Wyld, B. (02-10-2003). Beating the schoolyard bully.

¹⁰³ Larochette, A.C., Murphy, A. N., & Craig, W. M. (2010). Racial Bullying and Victimization in Canadian School-Aged Children Individual and School Level Effects. School Psychology International, 31, 389-408.

του μοντέλου αντιμετώπισης που προτείνει ο Dr. Ken Rigby με τίτλο «Professional Reading Guide for Educational Administrators» για την περίοδο 2011-2014. Αντίθετα στις ΗΠΑ, όπου τα κρούσματα σχολικού εκφοβισμού είναι ιδιαίτερα αυξημένα και έχουν οδηγήσει ακόμα και σε μαζικές δολοφονίες στο χώρο του σχολείου, εφαρμόζεται πλέον μία «τιμωρητική» πολιτική αντιμετώπισης, σύμφωνα με την οποία οι ανήλικοι δράστες θεωρούνται παραβάτες του ποινικού δικαίου¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Graig, W., Pepler, D., Blais, J. (2007). Responding to Bullying. What Works? School Psychology International. Sage Publication. Vol.28(4):465-477.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο – ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Σε μία εποχή που χαρακτηρίζεται από τους γρήγορους ρυθμούς ζωής, την τεχνολογία και την πολυπολιτισμικότητα, το φαινόμενο του σχολικού εκφοβισμού συνεχώς αυξάνεται. Όπως κάθε πρόβλημα στο χώρο της Εκπαίδευσης, έτσι και στην περίπτωση του σχολικού εκφοβισμού, η έγκαιρη πρόληψη και αντιμετώπιση χρειάζεται έναν καλό σχεδιασμό και τη συνεργασία γονέων, παιδιών και εκπαιδευτικών. Στην Ελλάδα ο σχολικός εκφοβισμός αντιμετωπίζεται επιπόλαια, περιστασιακά, πρόσκαιρα και με υπερβολή, κάθε φορά που συμβαίνει ένα ακραίο γεγονός. Σύμφωνα με την Μπελογιάννη¹⁰⁵, τα ακραία γεγονότα προκαλούνται, επειδή πολλά μικρά γεγονότα δεν αξιολογήθηκαν και δεν αντιμετωπίστηκαν όταν και όπως έπρεπε, από όλους τους φορείς που εμπλέκονται στην κοινωνικοποίηση των νέων. Επιβάλλεται, λοιπόν, να θεσπιστούν εθνικές πολιτικές για την πρόληψη της βίας και την προστασία των ανηλίκων, να εφαρμοστούν στα σχολεία πολυδιάστατα προγράμματα διερεύνησης αναγκών, παρέμβασης και ευαισθητοποίησης, να αναπτυχθεί κατάλληλη θετική σχολική ατμόσφαιρα, να υπάρξει υποστήριξη και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, έμφαση στη φιλία και στη διαφορετικότητα και συνεργασία με παιδιά, γονείς και εκπαιδευτικούς. Η συνεργασία εκπαιδευτικών, γονέων και παιδιών κρίνεται ως επιτακτική ανάγκη.

Το σχολείο, μέσα από την κοινωνικοποιητική του λειτουργία, μπορεί και πρέπει να παρεμβαίνει με διάφορες εξωδιδακτικές δραστηριότητες. Αυτό επιτυγχάνεται δημιουργώντας ένα κλίμα ασφάλειας και δίνοντας τη δυνατότητα στους μαθητές να δρουν υπεύθυνα και να διαχειρίζονται επαρκώς συγκρούσεις και συμπεριφορές.

Εν κατακλείδι, είναι σημαντικό να ενεργοποιηθεί η κριτική σκέψη των μαθητών, να καλλιεργηθεί η συλλογικότητα, η ανθρωποκεντρική παιδεία, το δικαίωμα στη διαφορετικότητα, ο σεβασμός στην κουλτούρα του «άλλου», η άρνηση του μίσους και του ρατσισμού και η αντίσταση απέναντι στην κουλτούρα της βίας, του εκφοβισμού και της αποξένωσης.

¹⁰⁵ Μπελογιάννη, Μ. (2010). Το πρόβλημα της βίας και της επιθετικότητας σε ένα σχολείο της Αθήνας-Από τη διάγνωση στη θεραπεία. Στο Άλ. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (δ/νη έκδοσης), Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία (σ. 129-147). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αρτινοπούλου, Β. (2009). *Βία στην οικογένεια και βία στο σχολείο*. Περιοδικό «Εγκέφαλος», Τόμος 46, Τεύχος 2. Αθήνα: Σύλλογος Εγκέφαλος.
2. Αρτινοπούλου, Β. (2010). Η Σχολική διαμεσολάβηση. Εκπαιδεύοντας τους μαθητές στη διαχείριση της βίας και του εκφοβισμού. Αθήνα: Νομική βιβλιοθήκη.
3. Αρτινοπούλου, Β. (2001). *Βία στο σχολείο. Έρευνες και Πολιτικές στην Ευρώπη*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 147-148.
4. Ασημακόπουλος, Χ., Χατζηπέμου, Θ., Σουμάκη, Ε., Διαρεμέ, Σ., Γιαννακοπούλου, Δ. & Τσιάντης, Γ. (2008), *Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο δημοτικό σχολείο: απόψεις μαθητών, απόψεις εκπαιδευτικών*. Παιδί και έφηβος – Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία, 10 (1), 97-100.
5. Ασημακόπουλος, Χ., Χατζηπέμος, Θ., Σουμάκη, Ε., Διαρεμέ, Σ., Γιαννακοπούλου, Δ. & Τσιάντης, Γ. (2000). *«Το φαινόμενο του εκφοβισμού στο δημοτικό Σχολείο: Απόψεις μαθητών, απόψεις εκπαιδευτικών»*. Παιδί και Έφηβος. Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία, Ελληνική Εταιρεία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας Παιδιού και Εφήβου, Τόμος 10, Τεύχος 1. Αθήνα: Καστανιώτη.
6. Ανδρέου, Ε., Smith, K.P. (2002), *Το φαινόμενο «bullying» στο χώρο του σχολείου και η άσκηση σωματικής και ψυχολογικής βίας από συνομηλίκους*. www.dscape.lib.uom.gr.
7. Αρίδη, Ι. (12-06-2006). *Παιδιά και έγκλημα: δύο έννοιες εντελώς αντιφατικές*. <http://almyros.gr/el/modules/news/article.php?storyid=330>.
8. Alward, M. (2005), *Bullying: How to Help Your Child Cope*. www.googobits.cpm.EmotionalBullying.mht
9. Anagnostopoulos, D., Buchanan, N.T., Pereira, C., & Lichty, L.F. (2009), *School staff responses to genderbased bullying as moral interpretation: An exploratory study*. Educational Policy, 23, 519-553.
10. Βασιλείου, Π. Σ. (2005). *Το σχολείο ως κοινωνικό πλαίσιο για την κατανόηση του φαινομένου του εκφοβισμού*, Διπλωματική Εργασία, Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κοινωνικός αποκλεισμός, μειονότητες και φύλο». Κατεύθυνση Εγκληματολογία. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών- Τμήμα Κοινωνιολογίας, σελ. 22.
11. Γαρδέλη, Κ., Παπαδημητρίου, Μ., Νταραδήμα, Α. (2007), *Η βία στα σχολεία μεγαλώνει*. www.e-tipos.gr
12. Γεωργούλας, Σ. (2000). *Ανήλικοι παραβάτες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 152.
13. Γιάνναρου, Λ. (14-04-2009). *Τα θύματα μετατρέπονται σε θύτες*, εφ. Καθημερινή.
14. Γιωτάκος, Ο. & Πρεκατέ, Β. (2006). *Σχολικός εκφοβισμός- Η βία δεν είναι μαγκιά*. Ε-ιατρικά, Υγεία και διατροφή, Ελευθεροτυπία.
15. Γκουντσίδου, Β.(2007), *Το φαινόμενο Bullying και πώς να το αντιμετωπίσετε*. Επιτροπή Κοινωνικής Πολιτικής. ΑΠΘ.
16. Campbell, M. A. (2005), *Cyber bullying: An old problem in a new guise?* Australian Journal of Guidance and Counselling, 15(1), 68-76.
17. Eslea, M., Rees, J. (2001), *At what age are children most likely to be bullied at school?* Aggressive Behavior, 27 (6), 419-429.
18. Έγκυρη πληροφόρηση για την υγεία (2002). *Επιθετικότητα και εγκληματικότητα στα παιδιά λόγω τηλεόρασης*. www.medlook.net/article.asp?item_id=203.
19. Jackson, C. (2008), *E-Bully, Teaching Tolerance*.
20. Καλλιώτης, Π., Καϊσέρογλου, Ν., Κολοβός, Γ., Μπαμπανίκας, Δ. & Τάουλας, Κ. (2002). *Η φύση και η έκταση της σχολικής επιθετικότητας και «κακοποίησης» στους μαθητές από 8 έως 12 ετών*. Αθήνα: Γρηγόρη, σελ. 31-32.

21. Καρανάτση, Ε., Μπουλούτζα, Π. (16-06-2006), *Βίαη συμπεριφορά εξ απαλών ονύχων*. Καθημερινή.
22. Κακαβούλης, Α. (2003), *Ηθική ανάπτυξη και αγωγή*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
23. Κεδράκας, Κ. & Τσαγκαράκης, Μ. (2000). *Γονείς: Όταν τα πράγματα ... δεν πάνε καλά!* Αθήνα: ΥΠΕΠΘ-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
24. Κοντοπούλου, Μ. (2007), *Παιδί και ψυχοκοινωνικές δυσκολίες. Μια ψυχοδυναμική οπτική*. Αθήνα: Gutenberg.
25. Κουράκης, Ν. (2009). *Μορφές σχολικής βίας και δυνατότητες αντιμετώπισής της. Εργαστήριο Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών*. www.theartofcrime.gr/?pgtp=1&aid=1247152434.
26. Κουρκούτας, Η. (2007). *Χαρακτηριστικά λειτουργίας και τρόποι αντιμετώπισης των παιδιών με επιθετικές μορφές συμπεριφοράς στο πλαίσιο του σχολείου και της τάξης, Διαχείριση προβλημάτων σχολικής τάξης, Ταχύρρυθμα επιμορφωτικά προγράμματα στη Διαχείριση προβλημάτων σχολικής τάξης*.
27. www.7dim-aganarg.att.sch.gr/Docs/diahirisiDiskolTaxis.pdf.
28. Κυριακίδου, Μ. (2009), *Επιθετικότητα & εκφοβισμός στο σχολείο: Επιπτώσεις στη ψυχική υγεία και ο ρόλος της πρόληψης*. www.pyxida.org.gr/files/MKiriakidouEpitheEKfovism.ppt.
29. Λαμπροπούλου, Ε. (1999). *Η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Η περίπτωση της βίας και της εγκληματικότητας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, Β' Έκδοση.
30. Larochette, A.C., Murphy, A. N., & Craig, W. M. (2010). *Racial Bullying and Victimization in Canadian School-Aged Children Individual and School Level Effects*. *School Psychology International*, 31, 389-408.
31. Liang, H., Flisher, A.J. , Lombard, C.J. (2007), *Bullying, Violence, and Risk Behavior in South African School Students*. *Child Abuse and Neglect. The International Journal*.
32. Louwes, J. (11-09-2009). *Ψευτοπαλικάρισμός στα σχολεία*. <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=81171>
33. Μπάλιου, Ε. (2008). *Διαχείριση Προβλημάτων Συμπεριφοράς στη Σχολική Τάξη*. www.deutsch.gr/img/diaxirisi.ppt
34. Μπελογιάννη, Μ. (2010). *Το πρόβλημα της βίας και της επιθετικότητας σε ένα σχολείο της Αθήνας-Από τη διάγνωση στη θεραπεία*. Στο Άλ. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου (δ/ση έκδοσης), *Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία* (σ. 129-147). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
35. Murphy, V. (2009), *Rising problem of sexual bullying in schools*. www.news.bbc.co.uk/.../7811468.stm
36. Νέστορος, Ι.Ν. (1992). *Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 57- 62.
37. Νικολάου, Σ. (2004). *Η Βία, η Επιθετική Συμπεριφορά και η Τηλεοπτική επίδραση*. www.cc.uoa.gr/ptde/journal/greek/ISSUE1/pdf/nikolaou.pdf.
38. Νομικού, Χ. (2004). *Εφηβεία. Η ηλικία της επανάστασης*. Αθήνα: Λιβάνη.
39. Ντινκμέγιερ, Ν. & Μακ-Κει, Γ. (2004). *Σχολείο για γονείς*. Αθήνα: Θυμάρι, σελ. 32.
40. Olweus, D. (2007), *Bullying Prevention Program, Olweus Bullying Questionnaire-Standard School Report*. U.S.A: Hazelden – PDA.
41. Olweus, D. (2009), *Εκφοβισμός και βία στο Σχολείο. Τι γνωρίζουμε και τι μπορούμε να κάνουμε*, (μτφ. Ε. Μαρκαζόνε). Στο Γ. Τσιάντης (Επιμ.). Αθήνα : Ε.Ψ.Υ.Π.Ε.
42. Παραδεισιώτη, Α., Τζιόγκουρος, Π., (2008), *Η εκφοβιστική συμπεριφορά μεταξύ μαθητών στο σχολείο – Εγχειρίδιο για τους εκπαιδευτικούς*. Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Δάφνη ΙΙ. Λευκωσία: Υπηρεσία Εκπαιδευτικής Ψυχολογίας Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού και Υπηρεσίες Ψυχικής Υγείας Παιδιών και Εφήβων Υπουργείου Υγείας.

43. Πρεκατέ, Β. (2008), *Η Κακοποίηση του παιδιού στο Σχολείο & στην Οικογένεια*. Αθήνα: ΒΗΤΑ Ιατρικές Εκδόσεις ΜΕΠΕ.
44. Pateraki, L., Houndoumadi, A. (2001), *Bullying Among Primary School Children in Athens, Greece*. Educational Psychology: An International Journal of Experimental Educational Psychology, 21, 167-175.
45. Ρουμπάνη, Ν. & Ζήκας, Γ. (2007). Διαμεσολάβηση Συνομηλίκων για την Επίλυση των Συγκρούσεων στα Σχολεία. Εγχειρίδιο για εκπαιδευτικούς και εκπαιδευτές νέων κι ενηλίκων. Λεμεσός: Human Rights and Education Network.
46. Rigby, K. (2008), *Children and Bullying. How Parents and Educators Can Reduce Bullying at School*. Blackwell Publishing.
47. Saner, E. (2007), *I was called names like "slut and whore"*. www.guardian.co.uk/world/2007/nov/30/gender.pupilbehaviour
48. Smith P. K., Sharp, S. (1994), *The problem of school bullying*. In P. K. Smith & S. Sharp (Eds.), *School bullying: insights and perspectives*. London: Routledge.
49. Sullivan, K. Cleary, M. & Sullivan, G. (2007). *Bullying in Secondary Schools. What it looks like and How to manage it*. Paul Chapman Publishing - Corwin Press Wyld, B. (02-10-2003). *Beating the schoolyard bully*.
50. Σπυρόπουλος, Φ. (2008), *Bullying – Σχολικός εκφοβισμός: «το πρώτο βήμα» στην παραβατικότητα*, Στο Γιωτάκος, Ο., και Τσικιάκου, Μ. (Επιμ.), 2008, *Ο κύκλος της κακοποίησης*. Αθήνα: Αρχιτέλαγος.
51. Σπυρόπουλος, Φ. (2011), *Σχολικός Τραμπουκισμός (bullying στο σχολείο), Θεωρητική προσέγγιση και πολιτικές πρόληψης*. Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή.
52. Σώκου, Κ. (2003), *Η Προαγωγή της Ψυχικής και Κοινωνικής Υγείας ως Πολιτική Πρόληψης της Βίας στο Σχολείο*. www.209.85.129.132/search?q=cache:JYqDyQOzoMUJ:assets.in.gr/dGenesis/assets/Content202/Attachment/dgEntity33212.doc
53. Τσιάντης, Ι., Ασημόπουλος, Χ. (2010), *Ενδοσχολική βία και εκφοβισμός στο Δημοτικό Σχολείο: Το διακρατικό Πρόγραμμα «ΔΑΦΝΗ» της ΕΨΥΠΕ*. Στο Άλ. Γιωτοπούλου Μαραγκοπούλου (δ/νη έκδοσης), *Ομαδική βία και επιθετικότητα στα σχολεία* (σ. 111-128). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
54. Τσιάκαλος, Γ. (2008). *Σχολικός Εκφοβισμός (Παιδαγωγική Προσέγγιση)*. Στο Γ. Πανούσης (Επιμ.), *Επικίνδυνα παιδιά ή παιδιά σε κίνδυνο; Πρωταγωνιστές και θύματα της νεανικής εγκληματικότητας* (132-137). Αθήνα: Lector ΕΠΕ.
55. Τσιάντης, Ι. (2008). *11ο Πρόγραμμα Προαγωγής Υγείας «Εκπαίδευση Λειτουργών Υγείας και Εκπροσώπων Κοινωνικών Φορέων σε θέματα Προαγωγής Ψυχικής Υγείας και Ανάπτυξης Ψυχοκοινωνικών δεξιοτήτων (Πρόγραμμα «Επίκτητος»)*.
56. Τσίτουρα, Σ. (2006), *Εκφοβισμός (Bullying): το θύμα, ο θύτης και οι παρατηρητές*. 18ο Συνέδριο ΕΕΚΠΠΥ. www.euroipn.org/socped/conferences/crete_18th/.../abstract6.doc.
57. Τσώλη, Θ. (2014). Το bullying είναι λέξη Ελληνική. *Το Βήμα*. Ανακτήθηκε στις 14/11/2019 από <http://www.tovima.gr/>
58. Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού- Υπουργείο Υγείας Κύπρου, (2010), *Διδάσκοντας μέσα από ιστορίες*, Πρόγραμμα «Δάφνη III» για την πρόληψη και καταπολέμηση της εκφοβιστικής συμπεριφοράς στο σχολείο, Εγχειρίδιο για εκπαιδευτικούς, http://www.moec.gov.cy/edu_psychology/pdf/didaskontas_mesa_apo_istories.pdf
59. Vardigan, B. (1999), *Yelling at Children (Verbal Abuse)*. www.ahealthyme.com/topic/verbalabuse
60. Woolcock, N. (2009), *Thousands excluded for sexual bullying in schools*. www.timesonline.co.uk/tol/lifeandstyle/.../article5451814.ece

61. Χαντζή, Χ., Χουντουμάδη, Α., Πατεράκη, Λ. (2000), *Άσκηση βίας από μαθητές προς μαθητές στο χώρο του Δημοτικού Σχολείου*. Παιδί και Έφηβος. Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία, Ελληνική Εταιρεία Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας Παιδιού και Εφήβου, Τόμος 10, Τεύχος 1. Αθήνα: Καστανιώτη.
62. Χιόνη, Μ. (2009). *Μάστιγα διεθνώς ο σχολικός εκφοβισμός*. www.medinstgenderstudies.org/wp-content/.../filnews-030509.pdf
63. Φυλακτού, Κ. (2005). «*Το σπίτι των παιδιών*», Εκπαιδευτικό υλικό προγράμματος αντιμετώπισης της παιδικής επιθετικότητας για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. www.pyxida.org.gr/files/Tospitonpaidion.doc
64. Φροσύνης, Α., Λαμπής, Σ. & Μπούκικας, Κ. (2008). *Ο Ρόλος του Σχολείου στη Πρόληψη του Φαινομένου της Παιδικής Επιθετικότητας*. www.prevention.gr/images/uploads/Rolos_tou%2520Sxoleiou_sthn_prolipsi_epithetiko.doc